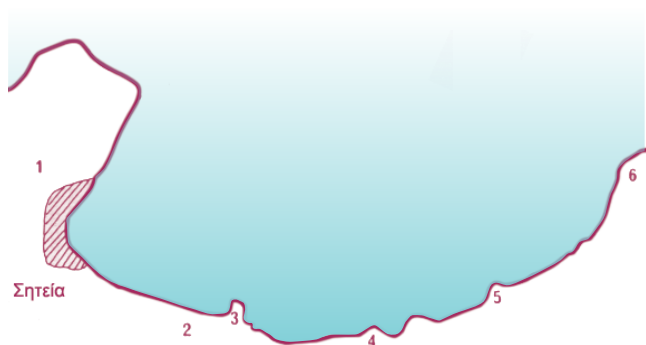

ΑΝΑΣΚΑΠΤΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΠΕΤΡΑ

Δρ Μεταξία Τσιμποπούλου

Επίτιμη Διευθύντρια ΥΠΠΟ, Διευθύντρια των ανασκαφών Πετρά

01

02

01

Εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα του κόλπου της Σητείας:
1. Αεροδρόμιο, 2. Πετράς, 3. Τρυπητός, 4. Αγία Φωτιά,
5. Ανάλουκας, 6. Σταυρός (Μ. Τσιμποπούλου, 1990).

02

Οικισμός, Τομέας Ι, δωμάτιο Ξ (κουζίνα): αγγεία πεσμένα
από ράφια.

ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΣΤΟΝ ΠΕΤΡΑ ΞΕΚΙΝΗΣΑΝ ΤΟ 1985. ΕΙΧΑ ήδη πραγματοποιήσει πολλές αυτοψίες στον χώρο και περπατήσει όλο τον λόφο. Μου είχαν κάνει εντύπωση ο μεγάλος αριθμός των επιφανειακά ορατών τοίχων καθώς και τα άφθονα όστρακα, μεταξύ των οποίων και πολλά διακοσμημένα, και ζήτησα από τον Έφορο Κωστή Δαβάρα να μου δώσει άδεια και μικρή χρηματοδότηση για δοκιμαστική ανασκαφή λίγων ημερών. Ο Δαβάρας απόρριψε και με ρώτησε αν είχα υπόψη μου τη δημοσίευση του R.C. Bosanquet, όπου δηλώνονταν σαφώς ότι, αν και ο Πετράς πιθανότατα είχε υπάρξει σημαντικός οικισμός, είχε δυστυχώς καταστραφεί εντελώς και δεν έσωζε τίποτα αξιόλογο. Απάντησα ότι γνώριζα τι έγραψε ο Bosanquet, αλλά είχα εμπιστοσύνη στα μάτια μου και, επομένως, η αντίληψή μου για την κατάσταση διατήρησης του αρχαιολογικού χώρου ήταν διαφορετική. Ο Έφορος με εμπιστεύτηκε και μου ευχρήθηκε να αποκαλύψω «τα νέα Γουρνιά». Ελπίζω ότι δεν τον απογοήτευσα με την πρόοδο της έρευνας από το 1985 ως σήμερα. Πριν προχωρήσουμε στην αναφορά των ανασκαφών και των αποτελεσμάτων τους, θα ήταν χρήσιμο να γίνει λόγος για τις επιφανειακές έρευνες του Πετρά και του κόλπου της Σπτείας, από τις οποίες προέκυψαν σημαντικά δεδομένα που, σε συνδυασμό με την πρόοδο των ανασκαφών, μας επέτρεψαν να κατανοήσουμε πληρέστερα τόσο την κεντρική θέση όσο και τον τρόπο οργάνωσης της κατοίκησης στην περιφέρεια και την ενδοχώρα της.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Όπως και στην περίπτωση της Αγίας Φωτιάς, θεώρησα απαραίτητη την εντατική επιφανειακή έρευνα στον Πετρά, του οποίου η ανασκαφή μόλις ξεκινούσε. Οι σκοποί της ήταν: α) ο καθορισμός των ορίων του οικισμού, ο οποίος από τις αυτοψίες φαινόταν πολύ εκτεταμένος, β) ο εντοπισμός άλλων θέσεων διαφόρων εποχών στην ευρύτερη περιοχή, γ) ο εντοπισμός εγκαταστάσεων μη οικιστικού τύπου (νεκροταφεία, λατομεία κ.λπ.) και η χρονολόγησή τους, δ) ο καθορισμός των ορίων της αρχαίας ακτογραμμής, διότι ήταν προφανές ότι η πεδινή έκταση στα δυτικά του Πετρά είχε προσχωθεί από φερτά υλικά του ποταμού Στομίου, και ε) η χαρτογράφηση όλων των θέσεων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος της περιοχής, ώστε να διευκολυνθεί η Εφορεία στις ενέργειες προστασίας τους, μέσω κηρύξεων, οριοθετήσεων, απαλλοτριώσεων κ.λπ.

Η εντατική επιφανειακή έρευνα στους τέσσερις λόφους του Πετρά διενεργήθηκε το 1986, με συμμετοχή ομάδας νέων από τη Γαλλία και με την υποστήριξη του Δήμου Σπτείας (εικ. 4). Επίσης ο καθηγητής Γεωλογίας και Παλαιοντολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών Μιχάλης Δερμιτζάκης διενήργησε παράλληλα γεωλογική έρευνα για τον καθορισμό των ορίων της ακτογραμμής κατά τη Μινωική εποχή, με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα αποτελέσματα: α) Προσδιορίστηκε η έκταση του μινωικού οικισμού στα 40 στρέμματα τουλάχιστον, με άμεσο αποτέλεσμα την απαλλοτριώσή της από το Υπουργείο Πολιτισμού. β) Εντοπίστηκαν άλλοι δύο μινωικοί οικισμοί στον ανατολικότερο λόφο του Πετρά (Κεφάλια), ο ένας της Τελικής Νεολιθικής και ο δεύτερος της ΥΜ ΙΙΙ. Από τον πρώτο προέκυψε εξαιρετικής ποιότητας κεραμική, η οποία έδειχνε σχέσεις με το νοτιοανατολικό Αιγαίο, καθώς και μεγάλη ποσότητα οψιανού. Από τη δεύτερη θέση σημαντικό εύρημα

ήταν φακοειδής σφραγιδολίθος από σάρδιο της ΥΜ ΙΙΙΑ, με παράσταση πληγωμένου αγριμιού (βλ. άρθρο του David Rupp στον παρόντα τόμο). γ) Εντοπίστηκε η θέση από όπου προερχόταν ο κιτρινωπός πηλός που είχε χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή κεραμικής στα εργαστήρια του Πετρά, κυρίως στη Νεοανακτορική περίοδο. Όπως παραδόξως δεν προέκυψε καμία ένδειξη για την ύπαρξη της μεγάλης προανακτορικής και παλαιοανακτορικής νεκρόπολης στον Λόφο ΙΙ ή Κεφάλια. Χαμηλά στην πλαγιά του Λόφου ΙΙΙ βρέθηκαν μερικά κομμάτια λαρνάκων, τα οποία υποδείκνυαν την ύπαρξη ΥΜ ΙΙΙ νεκροταφείου, ίχνη του οποίου όμως δεν εντοπίστηκαν. δ) Η γεωλογική έρευνα καθόρισε ότι η θάλασσα κατά τη Μινωική εποχή έφτανε δύο χιλιόμετρα νοτιότερα από τη σημερινή ακτογραμμή, δηλαδή ακριβώς στη θέση της μινωικής βίλας στη θέση Μανάρες («Κληματαριά»).

Από την αρχή της έρευνας στον Πετρά, λόγω της τοπογραφίας, ήμουν βέβαιη ότι πρόκειται για κεντρική θέση συγκεκριμένης περιοχής, την οποία προσπάθησα να εντοπίσω, να ορίσω και να γνωρίσω, παράλληλα με τη διενέργεια των ανασκαφών. Η γνωριμία αυτή έγινε σε τρεις φάσεις: Η πρώτη ήταν η άμεση γειννίαση του ανασκαπτόμενου χώρου, όπως περιγράφηκε παραπάνω. Η δεύτερη φάση ήταν οι θέσεις του κόλπου της Σπτείας (εικ. 1) και η τρίτη η ένταξη των παλαιότερων ερευνών των Στ. Ξανθουδίδη, Ν. Πλάτωνα και Κ. Δαβάρα σε ένα νοηματικό πλαίσιο, με σκοπό την κατανόησή τους, την αλληλεξάρτηση, συγχρονικά ή διαχρονικά, και τέλος τις πιθανές ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ τους. Η δεύτερη φάση αυτής της έρευνας διεξήχθη το 1988 γύρω από τον κόλπο της Σπτείας, στις εξής περιοχές:

Ανάλouxα: Βρίσκεται 7 χλμ. ανατολικά της Σπτείας. Στην περιοχή έχουν εντοπιστεί τουλάχιστον 5 θέσεις. Η πρώτη αναφέρεται από τον Πλάτωνα, με την ευκαιρία καταστροφής μινωικού κτιρίου, μάλλον νεοανακτορικής αγροικίας, στη θέση «Κήποι Γρηγορίου». Από το ίδιο σημείο προήλθε και πρωτογεωμετρική οινοχόη. Η δεύτερη θέση υποδείχθηκε μερικά χρόνια αργότερα στον Δαβάρα, ο οποίος την αναφέρει ως «μινωικό οικισμό, σχεδόν παράλιο». Η δική μου έρευνα εντόπισε τα εξής: α) Στην κορυφή πλατιού και χαμηλού παράλιου λόφου, ύψους 20 μ., σώζονταν λείψανα της Νεοανακτορικής εποχής σε έκταση περίπου 400 τ.μ. και αναλημματικός τοίχος στο φρύδι του λόφου. Οι τοίχοι είχαν πλάτος 0,40–0,60 μ. Ο χώρος ταυτίζεται με τον προαναφερόμενο από τον Δαβάρα και περιελάμβανε όστρακα, λίθινα εργαλεία, κομμάτια πλίνθων και υφαντικά βαρίδια. Δυστυχώς, δεν κατάφερα να εξασφαλίσω την απαραίτητη μικρή δαπάνη για καθαρισμό της βλάστησης, ώστε να γίνει φωτογράφιση και σχεδιαστική αποτύπωση του χώρου και το 1988 αποτυπώθηκε χωρίς να προηγηθεί καθαρισμός, ενώ την άνοιξη του 1989 ο χώρος ισοπεδώθηκε με μηχανικό εκσκαφέα. β) Σε ύψωμα, περίπου 1.000 μ. νοτιοανατολικά του παραπάνω λόφου και της παραλίας, εντοπίστηκε μικρή βραχσοκεπή που είχε χρησιμοποιηθεί για σταβλισμό αιγοπροβάτων. Περιεσπύχθηκαν όστρακα Ρωμαϊκής εποχής (1ος–2ος αι. μ.Χ.) από οικιακά αγγεία, αμφορείς, χυτροειδή και λύχνους. γ) Στην ίδια περιοχή με την προηγούμενη θέση (β), νότια του επαρχιακού δρόμου Σπτείας–Παλαικάστρου υπήρχε πιθανώς μια αγροικία της Νεοανακτορικής περιόδου, η οποία καταστράφηκε κατά την

κατασκευή του δρόμου. Στην επιφάνεια σωζόταν αρκετή ποσότητα οικιακής κεραμικής και κυπέλλων, αλλά όχι αρχιτεκτονικά λείψανα.

Σταυρός: Βρίσκεται στο ανατολικό άκρο του κόλπου της Σπτείας, 12 χλμ. από την πόλη και 2,5 χλμ. ανατολικά του Ανάλουκα. Πρόκειται για θέση βραχώδη, υψηλή, με ισχυρή διάβρωση του εδάφους. Η κορυφή της αποτελεί πλάτωμα πολλών στρεμμάτων, όπου σωζόνταν ελάχιστα επιφανειακά αρχιτεκτονικά λείψανα, σε κακή κατάσταση, αλλά και νεοανακτορικά όστρακα, λίθινα εργαλεία και λεπίδες οψιανού. Είναι δύσκολο να εντοπιστεί το είδος της εγκατάστασης, αλλά η θέση είναι στρατηγική και ελέγχει μεγάλο μέρος του Κρητικού πελάγους, την πρόσβαση προς το Παλαίκαστρο, από ξηρά και θάλασσα, ενώ έχει καλή οπτική επαφή και με τη Σπτεία, τον Πετρά, την Αγία Φωτιά, τον Ανάλουκα και τους ενδιάμεσους κολπίσκους. Η κεραμική ήταν οικιακή και, όπως έδειξαν οι πετρογραφικές αναλύσεις, προερχόταν από τον Πετρά και το Παλαίκαστρο, ενώ δεν έλειπαν και δείγματα από τον κόλπο του Μιραμπέλου, πιθανότατα από τα Γουρνιά.

Περιοχή αεροδρομίου Σπτείας: Στην κορυφή του λόφου όπου βρίσκεται ο πυρήνας της πόλης της Σπτείας, προς την περιοχή του αεροδρομίου, περισυλλέχθηκαν όστρακα νεοανακτορικών πύλων, τριποδικών χυτρώων και κυπέλλων, ανάλογα με αυτά του Ανάλουκα και του Σταυρού. Αρχιτεκτονικά λείψανα δεν εντοπίστηκαν. Αν είχαν σωθεί, θα καταστράφηκαν κατά τις εργασίες ισοπέδωσης για την κατασκευή του αεροδρομίου. Σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων της Σπτείας, ανάλογα όστρακα έχουν βρεθεί και στη βορειοανατολική πλαγιά του λόφου, και μάλιστα στην περιοχή Κόκκινα, προς την παραλία, όπου η οικοδόμηση ήταν πολύ έντονη την τελευταία τριακονταετία. Πρόκειται πιθανότατα για μία ή περισσότερες εγκαταστάσεις αγροτικού χαρακτήρα, οι οποίες σχετιζόνταν και με τον έλεγχο της περιοχής, κυρίως από τη θάλασσα.

Πόλη Σπτείας: Δεν φαίνεται να υπήρξε οργανωμένος μινωικός οικισμός στη θέση της σύγχρονης πόλης. Σύμφωνα με τα δεδομένα που προέκυψαν από τις ανασκαφές των Πλάτωνα και Δαβάρια σε μεμονωμένους ΥΜ ΙΙΙ θαλαμοειδείς τάφους, θεωρώ πιθανό ότι κατά την εποχή αυτή, εκτός του Πετρά που είχε εν μέρει ξανακατοικηθεί, μετά την τελική καταστροφή του ανακτόρου, δημιουργήθηκαν μικρές οικιστικές συγκεντρώσεις στις νότιες παρυφές της πόλης ή λίγο νοτιότερα, στην κοιλάδα του Πισκοκεφάλου.

Η τρίτη φάση της έρευνας της προϊστορικής κατοίκησης στην περιοχή του κόλπου της Σπτείας και της ενδοχώρας του έγινε με συνεχείς επισκέψεις και αυτοψίες στις ήδη ανασκαμμένες από τους Ξανθοουδίδη, Πλάτωνα και Δαβάρια θέσεις, σε μια προσπάθεια κατανόησης του χαρακτήρα τους, της οργάνωσής τους, του ρόλου της τοπογραφίας για την επιλογή τους από τους προϊστορικούς κατοίκους της περιοχής και, κυρίως, του αν τα χαρακτηρισμένα ως μεμονωμένα κτίσματα ή εγκαταστάσεις ήταν πράγματι μεμονωμένα ή αποτελούσαν τμήματα συνόλων. Κατέληξα στην πρόταση ενός τριμερούς συστήματος, με κορυφή τον Πετρά, ως ανακτορική θέση επικεφαλής ομάδας οικισμών με κεντρικά κτίρια (τις «βίλες» του Πλάτωνα) ως κέντρα συγκέντρωσης της γεωργικής παραγωγής της περιοχής τους και βιοτεχνικής παραγωγής κρασιού, κεραμικής, λίθινων εργαλείων κ.λπ., ενώ στον τρίτο βαθμό

αυτής της ιεραρχικής οργάνωσης ανήκαν μικρές μεμονωμένες αγροικίες.

ΛΟΦΟΣ Ι

ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Αξίζει να τονιστεί ότι οι ανασκαφές του Πετρά προσφέρουν την, εξαιρετικά σπάνια για την Κρήτη, δυνατότητα της παράλληλης μελέτης των χώρων των ζώντων και αυτών των νεκρών. Η πόλη της Σπτείας αξίζει να υπερηφανεύεται διότι έχει, εντός των ορίων της και εύκολα προσβάσιμο, ένα τέτοιας εμβέλειας, σημασίας και πληρότητας μνημειακό σύνολο.

Ο κύριος μινωικός οικισμός του Πετρά καταλαμβάνει έκταση μεγαλύτερη των 40 στρεμμάτων και εκτεινόταν σε πυκνή διάταξη στις πλαγιές και τους πρόποδες του λόφου μέχρι την παραλία, πιθανότατα ανάλογος με τον οικισμό των Γουρνιών.

Η ανασκαφή του Πετρά ξεκίνησε από τη βόρεια πλαγιά του Λόφου Ι, στον Τομέα Ι. Αν και ήταν προφανής η αναλογία της τοπογραφίας του λόφου του Πετρά με αυτή των Γουρνιών, και, επομένως, αν είχε υπάρξει ένα κεντρικό κτίριο ανακτορικού τύπου αυτό θα έπρεπε να βρισκόταν σε πλάτωμα ψηλά στον λόφο, επέλεξα να ξεκινήσει η έρευνα από την πλαγιά του λόφου, ώστε να εξοικειωθούμε πρώτα με τις ιδιαιτερότητες του χώρου και τη στρωματογραφία του πριν από την αναμέτρηση με ένα πιθανό ανάκτορο (εικ. 5).

Ο Τομέας Ι ανασκάφηκε τα έτη 1985–1986 και 1988–1990.

ΤΟΜΕΑΣ Ι. ΟΙΚΙΕΣ Ι.1 ΚΑΙ Ι.2

Έχουν ανασκαφεί δύο κτίρια, το Ι.1 πλήρως και τμήμα ενός δεύτερου, του Ι.2. Η περιοχή εγκαταλείφθηκε, πιθανώς έπειτα από καταστροφικό σεισμό στη διάρκεια της ΥΜ ΙΑ.

Το μεγάλο διώροφο κτίριο Ι.1 (εικ. 3) έχει έκταση περ. 229 τ.μ. στο ισόγειό του, περιλαμβανομένων και των ανοικτών χώρων, οι οποίοι αποτελούν οργανικό τμήμα του. Συγκεκριμένα είχε 65,33 τ.μ. στεγασμένου χώρου, 29,5 τ.μ. ημι-υπαιθριους χώρους, δύο κλίμακες με έκταση 14,5 τ.μ., δύο καλυμμένους λάκκους απορριμμάτων 5,4 τ.μ., δύο αυλές μεγαλύτερες από 68 τ.μ. και ανοικτούς χώρους έκτασης 46,5 τ.μ. Ο άνω όροφος περιλάμβανε στεγασμένο χώρο 30 τ.μ. και δύο βεράντες, μία προς τα δυτικά και μία προς τα ανατολικά, συνολικής έκτασης 20 τ.μ. Παρά το μεγάλο μέγεθός του το κτίριο αυτό δεν διαθέτει στοιχεία πολυτελούς αρχιτεκτονικής, που είναι κοινά σε άλλα αντίστοιχα κτίρια, όπως τελεκητούς λίθους ή πολύθυρα. Στον όροφο το δάπεδο ήταν στρωμένο με λίθινες και πλίβινες πλάκες, ενώ στους τοίχους υπήρχε χρωματιστό κονίαμα.

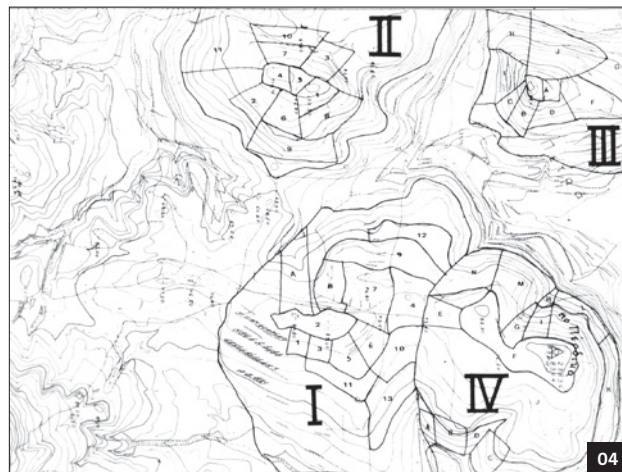
Το Κτίριο Ι.1 είχε πλήθος λειτουργιών. Στο ισόγειό του σε δύο χώρους ανασκάφηκε εγκατάσταση παραγωγής κρασιού. Στο Δωμάτιο Α σωζόταν, πάνω σε πλακόστρωτο δάπεδο, ακέραιο μεγάλο λίθινο πατητήρι σταφυλιών, πιθανότατα το μεγαλύτερο σωζόμενο μινωικό λίθινο αγγείο, με ύψος 48 εκ., και διάμετρο 70 εκ. (εικ. 6β). Σε βαθύ λάκκο σκαμμένο στο δάπεδο ήταν τοποθετημένος πίθος ύψους 1,10 μ., για να δέχεται τον μούστο, που βρέθηκε ακέραιος (εικ. 6α). Το Δωμάτιο Α επικοινωνούσε με το διπλανό δωμάτιο Μ που χρησίμευε ως αποθήκη του κρασιού και περιελάμβανε δύο ακόμα πίθους. Άλλοι δύο γειτονικοί χώροι, ο Ε και ο Λ, ήταν αποθηκευτικοί, είχαν πρόσβαση μόνο από τον όροφο και βρέθηκαν άδειοι.

Δεν αποκλείεται τα προϊόντα που ήταν εκεί αποθηκευμένα και δεν σώθηκαν να ήταν οργανικά, ίσως νήματα και υφαντά, εφόσον στους αντίστοιχους χώρους του ορόφου υπήρχε υφαντική δραστηριότητα. Η έλλειψη αποθήκης πίθων πιθανότατα σημαίνει στενή εξάρτηση της ομάδας ειδικευμένων τεχνιτών που συνδέονταν με την Οικία Ι.1 από το ανάκτορο, δηλαδή εφοδίαζαν το ανάκτορο με τα επεξεργασμένα προϊόντα τους και αντίστοιχα ελάμβαναν από αυτό τα απαραίτητα προς το ζην. Έλλειψη αποθήκης πίθων παρατηρήθηκε και στο άλλο μεγάλο ανασκαμμένο κτίριο, το ΙΙ.1, όπου επίσης υπήρχε έντονη βιοτεχνική δραστηριότητα.

Άλλοι χώροι στο ισόγειο ήταν μια κουζίνα (Ξ) (εικ. 2), συν-

03α

04

03β

05

03
Οικισμός, Τομέας Ι: α) από βόρεια, β) κάτοψη.

04
Πετράς, εντατική επιφανειακή έρευνα.

05
Αεροφωτογραφία ανασκαφών Λόφου Ι (φωτ.: J. Driessen, 1997).

06
Οικισμός, Τομέας Ι, εγκατάσταση
παραγωγής κρασιού: α) πήθος,
β) λίθινο πατητήρι.

07
Οικισμός, Τομέας Ι, κεραμική.

δεόμενη με ανοικτή βοηθητική αυλή, δύο σκάλες για πρόσβαση στον όροφο, η μία απευθείας από την κουζίνα και η άλλη από το εξωτερικό του κτιρίου.

Η εξαντλητική μελέτη της αρχιτεκτονικής διαρρύθμισης, σε συνδυασμό με το είδος και την κατανομή των ευρημάτων (εικ. 7), μας βοήθησε στην ανάπτυξη μιας θεωρίας σχετικής με την κατανόηση των λειτουργιών και της φύσης του κτιρίου. Στο Κτίριο Ι.1 υπήρχαν χώροι εύκολα προσιτοί από το εξωτερικό, όπως η εγκατάσταση παρασκευής κρασιού, η κουζίνα και οι δύο λάκκοι απόρριψης μεγάλης ποσότητας αγγείων που είχαν χρησιμοποιηθεί για κατανάλωση φαγητού και ποτού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εξάλλου η ύπαρξη δύο σχετικά μεγάλων ανοικτών χώρων, της Δυτικής Αυλής και της Νοτιοανατολικής Αυλής, στις οποίες λάμβαναν χώρα διάφορες εργασίες, όπως άλεση καρπών, κατασκευή λίθινων αγγείων και εργαλείων οφισανού, αλλά και βράσιμο νερού είτε για παρασκευή φαγητού σε μεγάλη ποσότητα είτε για κάποια βιοτεχνική δραστηριότητα. Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι η εγκατάσταση παρασκευής κρασιού είχε πρόσβαση τόσο από τα ανατολικά (από την κοιλάδα) όσο και από τα δυτικά (από την περιοχή του ανακτόρου). Η ύπαρξη αυτών των δύο σχετικά εκτεταμένων ανοικτών χώρων εκατέρωθεν του κτιρίου, οργανικά δεμένων με αυτό, δεν είναι συνηθισμένη σε αστικά κτίρια στον μινωικό πολιτισμό. Το γεγονός αυτό καθιστά προφανές ότι οι ποικίλες εργασίες που λάμβαναν χώρα στο κτίριο αφορούσαν κοινωνική ομάδα μεγαλύτερη από τους κατοίκους μιας ιδιωτικής οικίας. Ο συνδυασμός όλων των παραπάνω δεδομένων, καθώς και η μεγάλη ποσότητα κεραμικής, τόσο παρασκευής όσο και κατανάλωσης φαγητού, μας ωθεί στο συμπέρασμα ότι δεν πρόκειται για οικία πυρηνικής, έστω επιφανούς οικογένειας στο πλαίσιο του ανακτορικού οικισμού, αλλά μάλλον για εργαστηριακό βιοτεχνικό χώρο που συνδεόταν με συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα τεχνιτών, τα μέλη της οποίας ζούσαν στον αστικό οικισμό και στους

γειτονικούς αγρούς και έφερναν τα προϊόντα τους προς επεξεργασία και μεταποίηση, με τελικό αποδέκτη το ανάκτορο.

ΤΟΜΕΑΣ ΙΙ

Χαμηλά στην ανατολική πλαγιά του Λόφου Ι, ανατολικά του Τομέα Ι, ανασκάφηκε το 1989 και το 1990 ένα μεγάλο διώροφο νεοανακτορικό κτίριο, το ΙΙ.1, με έκταση περ. 250 τ.μ. στο σωζόμενο ισόγειό του (εικ. 8). Είχε δύο αρχιτεκτονικές φάσεις (ΥΜ ΙΑ – ΥΜ ΙΒ). Η κάτοψή του σώζεται αρκετά πλήρως. Περιλαμβάνει 18 χώρους, κλειστούς, υπαίθριους και ημι-υπαίθριους, και ακολουθεί τη φυσική κλίση του εδάφους, καθώς είναι θεμελιωμένο πάνω στο μαλακό ασβεστολιθικό πέτρωμα. Η ανατολική του πλευρά δεν έχει πλήρως ανασκαφεί και πιθανώς συνεχίζεται σε χαμηλότερο άνδηρο.

Τα δωμάτια Ε, Ζ, Γ και Η, ο Χώρος Ξ και η δυτική κλίμακα έχουν θεμελιωθεί σε κοιλότητες λαξευμένες στον βράχο και ανήκουν επομένως στην αρχική φάση του κτιρίου. Επίσης θεμελιωμένα πάνω στον λαξευμένο βράχο ήταν και τα δωμάτια Ι, Θ και Δ. Ενδιαφέρονσα είναι η χρήση πελεκητών δόμων στο ανατολικό τμήμα του κτιρίου, οι οποίοι λείπουν από τον Τομέα Ι. Η είσοδος του κτιρίου ήταν από την ανατολική του πλευρά, όπως δηλώνει και το καλοφτιαγμένο πλακόστρωτο στα δωμάτια Δ και Θ.

Η αρχιτεκτονική μορφή και η κατασκευή του κτιρίου δείχνουν προσεκτικό σχεδιασμό. Αρχικά η επιφάνεια του βράχου ισοπεδώθηκε με επιμέλεια στο δυτικό τμήμα, ενώ μπαζώθηκε για να ανέβει η στάθμη της επιφάνειας του εδάφους στο ανατολικό. Οι τοίχοι του ισόγειου είναι κτισμένοι από ακανόνιστους λίθους και μερικούς πελεκητούς δόμους με λάσπη ως συνδετικό υλικό. Οι τοίχοι του ορόφου ήταν κτισμένοι από πλίνθους. Τα δάπεδα είχαν επίστρωση κονιάματος με μικρά θαλασσινά βότσαλα. Ξύλο είχε χρησιμοποιηθεί σε έναν κίονα στο Δωμάτιο Ε και σε ένα πολύθυρο μεταξύ των δωματίων Ε και Θ. Ξύλινοι στύλοι πιθανότατα υπήρχαν και σε άλλους

07

χώρους του σπιτιού, όπως δείχνουν κοιλώματα στον βράχο.

Το σημαντικότερο δωμάτιο του ισογείου είναι το Ε, τετράγωνου σχήματος και διαστάσεων 4,40x3,70 μ. (εικ. 8β). Αποτελούσε τον κύριο χώρο συγκέντρωσης και δραστηριοτήτων των ενοίκων, ενώ οι υπόλοιποι χώροι του ισογείου είναι οργανωμένοι γύρω του και επικοινωνούν μαζί του. Στο δυτικό του τμήμα υπάρχει λαξευτή σκάλα για επικοινωνία με τον όροφο. Μια τετράγωνη πλάκα διαστάσεων 35x35 εκ. στήριζε ξύλινο κίονα ή πεσόο. Ο μικρός ορθογώνιος χώρος Ξ ήταν ντουλάπι που περιείχε μεγάλο αριθμό διαφόρων τύπων κυπέλλων, τοποθετημένων σε ράφια, όπως έδειξε η ανασκαφή. Ένα οστράκο από τον ίδιο χώρο είχε ζωγραφισμένη επιγραφή σε Γραμμική Α. Πεσμένο από τον όροφο βρέθηκε ένα αποσπασματικό μεγάλο πιθοειδές διακοσμημένο με διπλούς πελέκεις. Επίσης, στο δυτικό τμήμα του Ε υπάρχει μεγάλο θρανίο (πάγκος) επενδεδυμένο με κονίαμα.

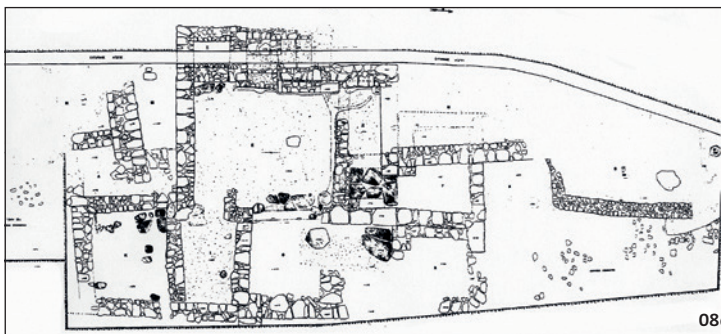
Έπειτα από καταστροφή που υπέστη το κτίριο στην ΥΜ ΙΑ, πιθανότατα λόγω σεισμού, έγιναν ουσιαστικές αλλαγές στην κάτοψη, κυρίως με την αφαίρεση τοίχων και την ενοποίηση χώρων, αλλά και με την προσθήκη νέωνωματιών. Στην τελική φάση του, την ΥΜ ΙΒ, το Κτίριο ΙΙ.1 άλλαξε όχι μόνο ορισμένα από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του, αλλά και τη χρήση του. Το ισόγειο μετατράπηκε σε βιοτεχνικό χώρο αφιερωμένο στην επεξεργασία μαλλιού, το πλύσιμο και τη βαφή, ενώ η ύφανση γινόταν στον επάνω όροφο, όπως έδειξαν τα πολλά πεσμένα από εκεί υφαντικά βαρίδια. Συγκεκριμένα στον σημαντικό Χώρο Ε, στην καρδιά του κτιρίου, πάνω στο καλοφτιαγμένο δάπεδο λαξεύτηκαν αγωγοί για ροή νερού, ενώ σε δύο τουλάχιστον εστίες βρέθηκαν μεγάλα τριποδικά μαγειρικά σκεύη, που φαίνεται πως είχαν χρησιμοποιηθεί για βράσιμο νερού. Σε ανοικτό χώρο στα νότια του κτιρίου ήρθαν στο φως δύο διπλές γούρνες και αρκετά λίθινα εργαλεία, τα οποία θα είχαν χρησιμοποιηθεί για την παρασκευή χρωστικών υλών. Στον μικρό αποθηκευτικό χώρο Ι εξάλλου, σε άμεση

σχέση με πιθοειδές αγγείο βρέθηκε μια επιγραφή Γραμμικής Α (nodule), με εγχάρακτο ιδεόγραμμα αρωματικού ελαίου. Όπως γνωρίζουμε από τον Όμηρο, αλλά και από παράλληλα νεότερων εποχών, αρωματικά έλαια χρησιμοποιούνταν συστηματικά για την κατεργασία του μαλλιού πριν από το γνέσιμο. Εξάλλου, σε ανοικτό χώρο στα βορειοανατολικά, ο φυσικός βράχος έχει λαξευτεί σχηματίζοντας μια σειρά αβαθών γουρνών που ενώνονταν μεταξύ τους με κανάλια, εγκατάσταση που επίσης παραπέμπει σε πλύσιμο ή βάψιμο μαλλιού. Το κτίριο καταστράφηκε από φωτιά στην ΥΜ ΙΒ περίοδο.

Χαρακτηριστικό είναι ότι το μεγάλο αυτό κτίριο επιμελημένης κατασκευής δεν διαθέτει αποθήκη πίθων. Η σημαντική αυτή λεπτομέρεια, σε συνδυασμό με την πινακίδα Γραμμικής Α, αλλά και την ύπαρξη του ενεπίγραφου οστράκου, υποδεικνύουν πιθανότατα σχέση εξάρτησης με το ανάκτορο, το οποίο προμήθευε στους ενοίκους όχι μόνο την πρώτη ύλη για το βιοτεχνικό έργο που εκτελούσαν, αλλά και τα απαραίτητα τρόφιμα, εφόσον η εξειδικευμένη εργασία τους δεν τους επέτρεπε να ασχολούνται επαρκώς και με γεωργοκτηνοτροφικές εργασίες.

ΤΟΜΕΑΣ ΙΙΙ

Ο οικισμός του Πετρά δεν έχει ανασκαφεί σε μεγάλη έκταση και δεν γνωρίζουμε αρκετά για την πολεοδομική του οργάνωση. Η έρευνα αυτή θα περιμένει τις επόμενες γενιές αρχαιολόγων. Ο Τομέας ΙΙΙ του οικισμού, στα δυτικά του Τομέα Ι, ανασκάφηκε με την ελπίδα να αποκαλυφθεί εκεί άλλο ένα μεγάλο νεοανακτορικό κτίριο. Αντίθετα με τις προσδοκίες μας, ήρθαν στο φως τμήματα οικιών της εποχής αυτής, πολύ ταπεινότερα από τα δύο μεγάλα που προαναφέρθηκαν (εικ. 10, 11). Οι στρωματογραφικές τομές που ανασκάφηκαν στη συνέχεια σε βάθος έφεραν στο φως πολλά και ενδιαφέροντα λείψανα παλαιότερων εποχών, όπως ακριβώς και στο πλάτωμα του ανακτόρου.

08
Οικισμός, Τομέας II:
α) κάτοψη, β) δωμάτιο Ε
με δάπεδο από κονίαμα,
θρανίο και λαξευτή σκάλα
προς τον όροφο.

09
Οικισμός, Τομέας II, κεραμική.

10
Οικισμός, Τομέας III:
α) κάτοψη, β) από τα δυτικά.

11
Οικισμός, Τομέας III, κεραμική
και υφαντικά βαριδιά.

ΤΜΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

ΕΚΤΟΣ ΤΟΥ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΜΕΝΟΥ ΧΩΡΟΥ

Δοκιμαστικές ανασκαφές στη δυτική πλαγιά του Λόφου I, σε ιδιωτικά οικοπέδα, έφεραν στο φως λείψανα νεοανακτορικών κτιρίων, αν και αναγκαστικά σε αποσπασματική κατάσταση (εικ. 12). Πάντως, όπως έχει δείξει η επιφανειακή έρευνα του 1986, ο οικισμός του Πετρά ήταν πολύ εκτεταμένος, καταλάμβανε όλη την απαλλοτριωμένη έκταση των 40 στρεμμάτων, αλλά και τις πλαγιές του λόφου μέχρι την αρχαία ακτογραμμή, στη σημερινή κοιλάδα.

ΥΣΤΕΡΟΜΙΝΩΙΚΟ ΙΙΙ ΤΕΙΧΟΣ

Σε δοκιμαστική ανασκαφή ιδιωτικού οικοπέδου στους δυτικούς πρόποδες του Λόφου 1, αποκαλύφθηκε εν μέρει διπλό τείχος μυκηναϊκού τύπου, μοναδικό για την Κρήτη. Οι δύο τοίχοι έχουν πλάτος 1,20 μ. ο καθένας και σώζονται σε ύψος 1,80 μ. (εικ. 13). Χρονολογείται πιθανότατα στην ΥΜ ΙΙΙΒ και για την κατασκευή του έχουν χρησιμοποιηθεί και πολλοί πελεκητοί λίθοι προερχόμενοι από παλαιότερα μινωικά κτίρια.

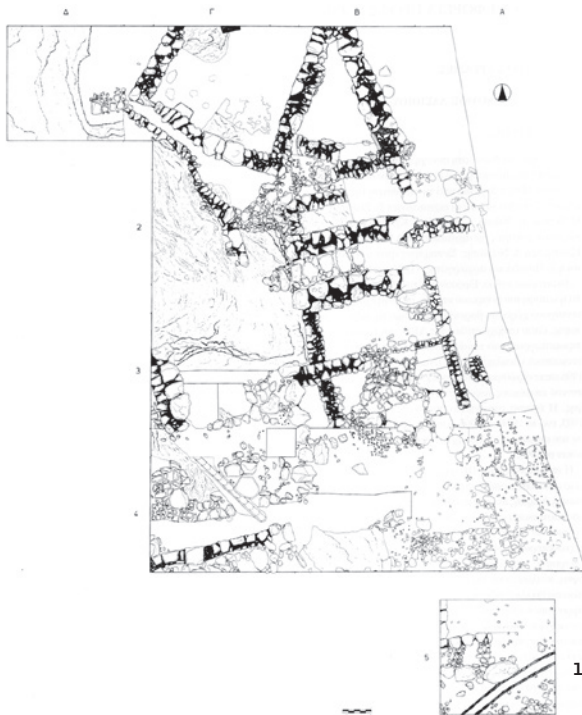
ΤΟ ΑΝΑΚΤΟΡΟ

Ο επιστημονικός κλάδος που ονομάζεται Μινωική Αρχαιολογία ξεκίνησε με την ανασκαφή των τριών μνημειωδών κτιρίων

στην Κνωσό, τη Φαιστό και τα Μάλια, τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Αν και η βαριά σκιά του πρωτοπόρου Έβανς επηρεάζει πάντα τους μινωικούς αρχαιολόγους, η σύγχρονη έρευνα, από το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα, αντιμετωπίζει με κριτική ματιά τις προηγούμενες ερμηνείες και επιχειρεί να ενσωματώσει τα νέα δεδομένα ανασκαφών και επιφανειακών ερευνών σε μια εικόνα με περισσότερες αποχρώσεις. Όμως, είναι δύσκολο να εγκαταλειφθούν τα παλαιά στερεότυπα, τα φορτισμένα τόσο σημασιολογικά όσο και πολιτιστικά.

Τι είναι όμως ένα μινωικό ανάκτορο; Πότε δικαιούται ένα μεγάλο κτίριο να φέρει αυτό το όνομα; Με βάση ποιες λειτουργίες και ποια αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά; Πώς ξεκίνησαν τα ανάκτορα και γιατί δημιουργήθηκαν; Υπήρχαν αρχιτεκτονικά πρότυπα εκτός Κρήτης; Τι πίστευε ο Έβανς για τα ανάκτορα και σε τι διαφέρουν οι απόψεις της σύγχρονης επιστήμης; Πόσα ανάκτορα υπάρχουν τελικά στην Κρήτη; Πόσες φορές καταστράφηκαν και ξανακτίστηκαν; Αντιπροσωπεύουν όλα τα θεωρούμενα ανάκτορα τον ίδιο τύπο διοικητικής οργάνωσης; Είχαν όμοια λειτουργία τα παλαιά και τα νέα ανάκτορα;

Από τη δεκαετία του 1960 προστέθηκε και η Ζάκρος στα ανάκτορα. Πολύ αργότερα άρχισαν να ανασκάπτονται αρκετά άλλα κτίρια που ονομάστηκαν ανάκτορα και ανάγκασαν τη

Μινωική Αρχαιολογία να ξανασκεφτεί σοβαρά τι σημαίνει ο όρος. Ο Πετράς είναι το πρώτο από τα ανάκτορα που άρχισαν να έρχονται στο φως από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Ιδρύθηκε περίπου το 1900 π.Χ. και είναι το μόνο της Παλαιοανακτορικής εποχής ανατολικά των Μαλίων. Το ανάκτορο της Ζάκρου ιδρύθηκε από την Κνωσό στην ΥΜ Ι περίοδο σε μια προϋπάρχουσα πόλη, για τον έλεγχο του εμπορίου με την Ανατολική Μεσόγειο, ο οποίος μέχρι τότε γινόταν από τον Πετρά.

Για την Εποχή του Χαλκού στην Κρήτη, ανάκτορο είναι ένα μεγάλο κτίριο με συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά και συγκεκριμένες λειτουργίες, δηλαδή κεντρική αυλή, πελεκητούς λίθους, χώρους λατρείας, μεγάλες αποθήκες, καθώς και αρχείο. Το ανάκτορο είναι διοικητικό, οικονομικό και θρησκευτικό κέντρο συγκεκριμένης περιοχής. Τα νέα ανάκτορα που ήρθαν στο φως στο β' μισό του 20ού αιώνα, η Ζάκρος, ο Πετράς και ο Γαλατάς (στην Επαρχία Πεδιάδας Ηρακλείου), δείχνουν ότι το μέγεθος του κτιρίου δεν αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για τις λειτουργίες και τον συμβολισμό του. Δεδομένης της απαραίτητης για τον χαρακτηρισμό ως ανακτόρου ύπαρξης κεντρικής αυλής, με προσανατολισμό Βορρά-Νότο, στις αρχές του αιώνα μας έγιναν προτάσεις να περιγραφούν τα κτίρια αυτά με πιο ουδέτερους όρους, όπως

«κτίρια επικεντρωμένα γύρω από αυλή» (court centered buildings), οι οποίοι όμως δεν έγιναν γενικά αποδεκτοί και δεν χρησιμοποιούνται πλέον ούτε από αυτούς που τους πρότειναν. Οι λειτουργίες των ανακτόρων, πολλαπλές και αλληλοσυνδεόμενες, δεν είναι ακόμα πλήρως κατανοητές. Πρώτον, δεν αποκλείεται να κατοικούσε σε αυτά μια ομάδα ανθρώπων. Δεύτερον, είχαν διοικητικό χαρακτήρα ο οποίος συνδεόταν με την παραγωγή, την αποθήκευση και πιθανότατα το εμπόριο. Τρίτον, είχαν συμβολικό και τελετουργικό χαρακτήρα, που εκφραζόταν με ομαδική, μεγάλης κλίμακας κατανάλωση φαγητού και ποτού και τελετουργίες διαφόρων τύπων. Τέταρτον, περιελάμβαναν εργαστήρια κατασκευής ειδών πολυτελείας, μεταλλινων αντικειμένων, σφραγίδων και κεραμικής, προϊόντων που προοριζόνταν για τις ελίτ που διοικούσαν τα ανάκτορα, αλλά και για εξαγωγή. Δεν είναι πάντως βέβαιο ότι τα ανάκτορα ήταν ο κύριος ή και ο μόνος διακινητής αγαθών μέσω εμπορικών ανταλλαγών με άλλους τόπους στο Αιγαίο ή και πέραν αυτού. Ευρήματα από μεγάλες αστικές, μη ανακτορικές θέσεις, όπως ο Μόχλος και το Παλαιόκαστρο, δείχνουν ότι η βασική πηγή πλούτου τους ήταν το εμπόριο και η κατασκευή διαφόρων πολυτελών αντικειμένων για εξαγωγή, πιθανώς από ανεξάρτητους εμπόρους.

Στις αρχές του 21ου αιώνα προτάθηκε ο εξής ορισμός για τα

μινωικά ανάκτορα: «κοινοτικά κτίσματα με πρωτίστως πολιτικό ρόλο, που χρησιμοποιούν για την εξυπηρέτηση θρησκευτικών και λατρευτικών σκοπών. Οι τελετές που λάμβαναν χώρα στις κεντρικές αυλές ήταν ο σημαντικότερος ιδεολογικός παράγοντας για τη μινωική κοινωνία για μια χιλιετία, παρά τις όποιες αλλαγές στο σύστημα διοίκησης».

Στην τελευταία φάση της ζωής των ανακτόρων εξάλλου, την ΥΜ ΙΒ (1500–1450 π.Χ.), παρατηρούνται πολλές σημαντικές αλλαγές, ιδιαίτερα στους τρόπους κυκλοφορίας, καθώς και μια γενική τάση περιορισμού της πρόσβασης προς τις κεντρικές αυλές. Ίσως μικρότερες ομάδες ατόμων να συμμετείχαν πλέον στις τελετουργίες ή και μόνο ορισμένες κοινωνικές ομάδες, γεγονός που θα μπορούσε να αντικατοπτρίζει κρίση του ήδη παλαιού συστήματος. Δεν αποκλείεται μια κοινωνική ομάδα να υπερίσχυσε έναντι των άλλων με επακόλουθο την κοινωνική αστάθεια.

Από το ξεκίνημα της έρευνάς μου στον Πετρά θεωρούσα ότι στο τεχνητά διαμορφωμένο πλάτωμα του Λόφου Ι θα έπρεπε να αναζητηθεί ένα ανακτορικό κτίριο (εικ. 15). Η τοπογραφία της περιοχής του Πετρά, όπως παρατήρησαν τόσο ο Bosanquet το 1900, όσο και ο Πλάτων στη δεκαετία του 1950, με την ύπαρξη ενός βαθιού, σήμερα επιχωμένου ασφαλούς αγκυροβόλιου, που εκτεινόταν 2 χλμ. περίπου στα νότια της σημερινής ακτογραμμής, εκεί όπου βρίσκεται η «Βίλα» στις Μανάρες, καθιστούσαν τη θέση μοναδική για θαλάσσια επικοινωνία με την υπόλοιπη Κρήτη, το Αιγαίο και την Ανατολή (εικ. 16).

Η έρευνα του πλατώματος ξεκίνησε το 1989, αφού είχαν ολοκληρωθεί οι ανασκαφές στους Τομείς Ι και ΙΙ του οικισμού. Πριν καν εμφανιστούν αρχιτεκτονικά λείψανα στο πλάτωμα, ήρθε στο φως η πρώτη επιγραφή Γραμμικής Α κατά τους επιφανειακούς καθαρισμούς (εικ. 14).

Το ανάκτορο του Πετρά εκτείνεται σε δύο πλατώματα, ένα μικρότερο στα βόρεια, χαμηλότερο κατά 3 μ. περίπου (δηλαδή με διαφορά ενός ορόφου), και ένα πολύ μεγαλύτερο στα νότια–νοτιοανατολικά του. Το κτίριο, όπως σώζεται σήμερα, έχει έκταση που υπερβαίνει τα 2.500 τ.μ., ενώ αρχικά θα ήταν αρκετά μεγαλύτερο, εφόσον το νοτιοανατολικό του τμήμα έχει πλέον χαθεί. Επίσης και το βορειοανατολικό τμήμα του, όπου φαίνεται σήμερα γυμνός ο βράχος, δεν σώζεται επαρκώς εξαιτίας της ύπαρξης του βυζαντινού νεκροταφείου, το οποίο προξένησε ζημιές σε διάφορα σημεία του αρχαίου κτιρίου (εικ. 17). Το ανάκτορο του Πετρά είχε τουλάχιστον δύο ορόφους σε όλη του την έκταση, ενώ η υψομετρική διαφορά μεταξύ των τμημάτων του προσφέρει τη δυνατότητα ύπαρξης βεραντών στον όροφο, από όπου θα μπορούσε κανείς να απολαμβάνει τη θέα, αλλά και να ελέγχει την πρόσβαση από τη θάλασσα, τόσο προς τα ανατολικά όσο και προς τα δυτικά.

Το μεγάλο, όμορφο και καλοκτισμένο αυτό κτίριο με τους πελεκητούς λίθους, τις πλατιές σκάλες και τα χρωματιστά κονιάματα διατηρήθηκε για περίπου 500 χρόνια συνολικά, καταστράφηκε, εν μέρει τουλάχιστον, και ξαναχτίστηκε δύο φορές, με μετατροπές στην κάτοψη. Οι επιμέρους αρχιτεκτονικές διαφορές του από άλλα μεγαλύτερα ανάκτορα οφείλονται στο ότι είναι κυρίως ένα παλαιοανακτορικό κτίριο.

Γύρω στο 1900 π.Χ., πριν από την ανέγερση του ανακτόρου, έγιναν στον Πετρά μεγάλα έργα. Μεταξύ αυτών ήταν και η

τεχνητή διαμόρφωση του πλατώματος το οποίο περικλείστηκε εν μέρει από ισχυρότατο τείχος, σχεδόν κυκλώπειας κατασκευής, με ογκώδη πύργο στα ανατολικά (εικ. 18).

Ανάλογης κατασκευής τείχος, του οποίου η έκταση παραμένει άγνωστη, καθώς η ανασκαφή του είναι επικίνδυνη για λόγους στατικούς, βρίσκεται στο χαμηλότερο σημείο του λόφου, κοντά στην αρχαία ακτογραμμή (εικ. 3, σ. 25 στο παρόν τεύχος). Θα άξιζε να ολοκληρωθεί αυτή η έρευνα με όλα τα απαραίτητα τεχνικά μέσα, πριν καταρρεύσει ένα από τα ελάχιστα επιβλητικά μινωικά τείχη. Το τείχος του Πετρά σώζεται σε ύψος 3 μ. και είναι ενισχυμένο με τετράγωνους πύργους. Η ύπαρξη αυτών των τειχών έχει ιδιαίτερη σημασία για τον εντοπισμό των βαθιών οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών που συνδέονται με την κατασκευή του ανακτόρου. Δεν αποκλείεται της ίδρυσης του ανακτόρου να προηγήθηκαν κοινωνικές αναταραχές και η κοινωνική ομάδα η οποία επικράτησε να έκτισε στη συνέχεια αυτά τα ισχυρά τείχη που δέσποζαν στον χώρο και ήταν ορατά από μακριά, ως απόδειξη της ισχύος της και για την αποθάρρυνση κάθε πιθανού εχθρού.

Το ανάκτορο είναι ουσιαστικά ένα παλαιοανακτορικό μεγάλο οικοδόμημα, ο πυρήνας του οποίου ενσωματώθηκε σε ένα νεοανακτορικό κτίριο με την ίδια κάτοψη (εικ. 19). Οπωσδήποτε δεν γνωρίζουμε αν το διοικητικό και οικονομικό σύστημα στο οποίο εντασσόταν το νεότερο ανάκτορο ήταν όμοιο με αυτό της προηγούμενης περιόδου, η οποία τελείωσε με την καταστροφή από φωτιά στη ΜΜ ΙΙΒ. Το νεοανακτορικό ανάκτορο χρησιμοποίησε αρκετούς από τους παλαιότερους τοίχους και φαίνεται ότι είχε τις ίδιες ή παρόμοιες λειτουργίες με το παλαιότερο. Το βέβαιο όμως είναι ότι η συμβολική αξία του ανακτόρου δεν άλλαξε στη δεύτερη περίοδο, παρά τις ουσιαστικές διοικητικές αλλαγές που προκάλεσαν η επικράτηση της Κνωσού σε όλο το νησί και η επακόλουθη ίδρυση του ανακτόρου της Ζάκρου, το οποίο εκτόπισε τον Πετρά από τη θέση του ως κύριας πύλης εισόδου αγαθών στην ανατολική Κρήτη από την Ανατολή.

12

Δοκιμαστική ανασκαφή ιδιωτικού οικοπέδου στη βορειοδυτική πλαγιά του Λόφου Ι του Πετρά: α) από δυτικά, β) κάτοψη (Αρχείο Ανασκαφών Πετρά και Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου).

13

ΥΜ ΙΙΙ διπλό τείχος σε δοκιμαστική ανασκαφή στους δυτικούς πρόποδες του Λόφου Ι του Πετρά: α) κάτοψη, β) από ανατολικά, γ) από δυτικά.

14

Πινάκίδα Γραμμικής Α, επιφανειακό εύρημα από το δυτικό τμήμα του πλατώματος του ανακτόρου.

15

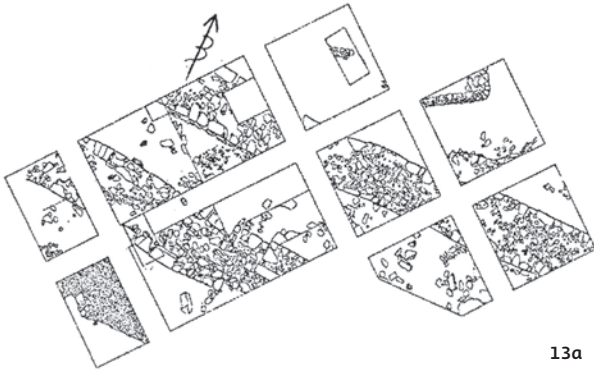
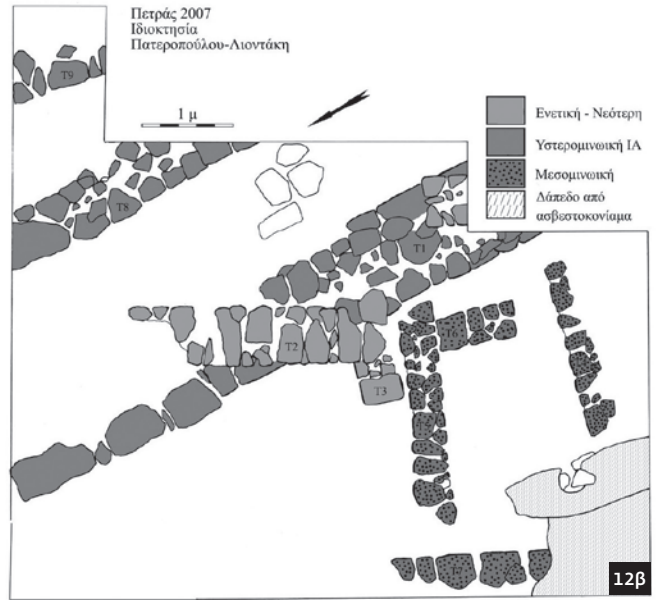
Το πλάτωμα του ανακτόρου πριν από την έναρξη της ανασκαφής.

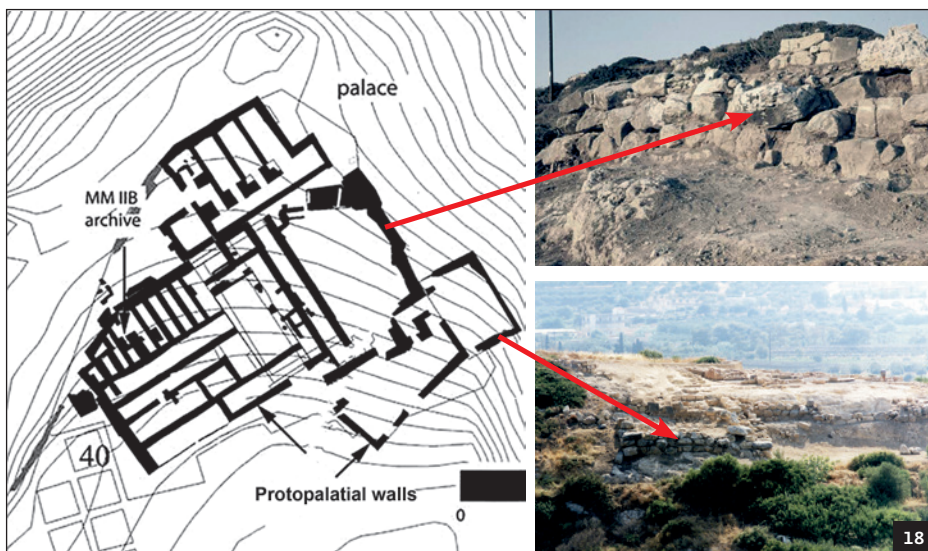
16

Η περιοχή του μινωικού αγκυροβόλιου με κίτρινο (Πηγή: Google earth).

17

Το ανάκτορο του Πετρά: α) αεροφωτογραφία, β) κάτοψη.

18
Τείχος «κυκλώπειας»
τοιχοδομίας στο πλάτωμα
του ανακτόρου.

19
Το παλαιοανακτορικό τμήμα
του ανακτόρου του Πετρά.

20
Οι νεοανακτορικές αποθήκες
του ανακτόρου:
α) από νοτιοανατολικά,
β-γ) πίθοι των αποθηκών
στο Μουσείο Σητείας (Αρχείο
Ανασκαφών Πετρά, Εφορεία
Αρχαιοτήτων Λασιθίου).

Η ανασκαφή του ανακτόρου ξεκίνησε το 1989 από την περιοχή των μεγάλων αποθηκών, στο χαμηλότερο πλάτωμα. Πρόκειται για πολύ μεγάλο και πολύ στερεά κατασκευασμένο κτίσμα, αποτελούμενο από έναν μακρύ διάδρομο που συνδέει πέντε μεγάλους παραλληλόγραμμους χώρους, όπου βρίσκονταν οι πίθοι κατά μήκος των τοίχων (εικ. 20). Μεγάλοι κυβόλιθοι περίπου ενός κυβικού μέτρου ο καθένας ανήκαν σε πεσσούς που στήριζαν την ανωδομή, πιθανότατα άλλων δύο ορόφων. Η είσοδος είναι από τη νότια πλευρά. Μπορεί κανείς να φτάσει εκεί ακολουθώντας ένα μονοπάτι από την ακτογραμμή και ανεβαίνοντας τον λόφο. Σκάλα ένωσε το κτίριο των αποθηκών με τον πάνω όροφο. Οι αποθήκες περιείχαν 36 μεγάλους πίθους, προφανώς γεμάτους λάδι. Η πυρκαγιά που κατέστρεψε το ανάκτορο προξένησε ισχυρή έκρηξη με αποτέλεσμα οι πίθοι να βρεθούν σε χιλιάδες κομμάτια μέσα σε στρώμα έντονης καύσης πάχους 80 εκ. Δεν γνωρίζουμε πού ήταν οι παλαιοανακτορικές αποθήκες. Πιθανότατα στο ίδιο σημείο, αλλά δεν έχει σωθεί κανένα ίχνος τους, αφού το δάπεδο των αποθηκών αποτελεί ο ισοπεδωμένος φυσικός βράχος.

Αν και το ανάκτορο του Πετρά είναι μικρότερο, όπως σώζεται τουλάχιστον, σε σχέση με τα άλλα πιο γνωστά κτίρια της ίδιας κατηγορίας, διαθέτει τον πλήρη κατάλογο χαρακτηριστικών των ανακτόρων. Έχει καλής ποιότητας ξεστή τοιχοδομία σε πολλά σημεία του και αρκετοί από τους δόμους φέρουν τεκτονικά σημεία. Η ΥΜ ΙΒ βορειοανατολική είσοδος έχει ένα πολύθυρο. Επιπλέον έχει παραστάδες, βάσεις κιόνων, σκάλες, κυβόλιθους, πλακόστρωτα, καθώς και εγχοπές για τη σύνδεση των δόμων σε σχήμα ουράς περιστεριού (εικ. 23). Επίσης, υπάρχουν αρκετά δάπεδα με κονίαμα σε όλες τις φάσεις της χρήσης του ανακτόρου, μερικά από τα οποία μάλιστα πολύ υψηλής ποιότητας, συγκρινόμενα άνετα με αντίστοιχα των μεγάλων ανακτόρων (εικ. 21). Ως διοικητικό κέντρο, το ανάκτορο του Πετρά είχε συνεχή κίνηση ανθρώπων σε επίσημες εργασίες. Χαρακτηριστική μινωική πρακτική ήταν η προσφορά ενός ποτού (πιθανότατα αλκοολούχου), στους επισκέπτες, στο πλαίσιο μιας τυποποιημένης τελετουργίας υποδοχής, με τη χρήση άωτων κωνικών κυπέλλων. Από τον Πετρά έχουν προέλθει χιλιάδες κωνικά κύπελλα, κυρίως από στρώματα καταστροφής σχετιζόμενα με τις εισόδους του ανακτόρου. Σώθηκαν επίσης κομμάτια γραπτών κονιαμάτων από αρκετούς χώρους, αν και όχι με εικονιστικές παραστάσεις.

Χαρακτηριστική εξάλλου είναι η διαμόρφωση της δυτικής πλευράς, η οποία κτίστηκε την Παλαιοανακτορική εποχή και διατηρήθηκε και στο νέο ανάκτορο. Εκεί μια ομάδα παράλληλων τοίχων ορίζει στενούς χώρους σαν διαδρόμους, οι οποίοι είναι κλειστοί και από τα δύο άκρα και έχουν σκοπό τη στήριξη της ανωδομής του ορόφου (εικ. 22). Το κτίριο ήταν κτισμένο πάνω σε ένα σύστημα ξέι αξόνων με κατεύθυνση ανατολικά προς δυτικά και βαθιά θεμέλια μεταξύ των οποίων λεπτότεροι κάθετοι τοίχοι διαιρούν τον χώρο σε δωμάτια. Η δυτική πτέρυγα χωρίζεται στα δύο από έναν διάδρομο που φτάνει ως τη δυτική πρόσοψη.

Το σημαντικότερο εύρημα της Παλαιοανακτορικής περιόδου του ανακτόρου του Πετρά ήταν το ιερογλυφικό αρχείο που ανασκάφηκε το 1996 και 1997 (εικ. 24). Η ιερογλυφική είναι η παλαιότερη γραφή της Κρήτης και χρησιμοποιήθηκε την εποχή των πρώτων ανακτόρων. Πριν από την εύρεση του

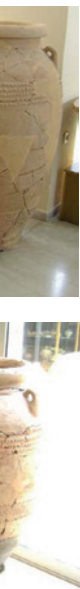
αρχείου του Πετρά ήταν γνωστές τρεις αποθέσεις με ιερογλυφικές επιγραφές, δύο από την Κνωσό και μία από τα Μάλια, αλλά καμία από τις τρεις δεν είχε βρεθεί στην αρχική της θέση, δηλαδή είχαν μεταφερθεί από άλλα σημεία των ανακτόρων. Το ιερογλυφικό αρχείο του Πετρά, αντίθετα, βρέθηκε στην αρχική του θέση, άθικτο, και έτσι είχαμε τη δυνατότητα να μελετήσουμε την οργάνωσή του. Στο σημείο αυτό του παλαιού ανακτόρου υπήρχε μια είσοδος η οποία μετά την καταστροφή από πυρκαγιά φράχθηκε. Από την είσοδο αυτή ξεκινούσε ξύλινη σκάλα με δύο σκέλη, που οδηγούσε στο δωμάτιο του αρχείου στον όροφο. Γνωρίζουμε ότι η καταστροφή έγινε με το φως της ημέρας και ότι εργαζόνταν δύο γραφείς κοντά σε δύο παράθυρα, διότι βρέθηκαν ημιτελείς πινακίδες και ένα χάλκινο εργαλείο γραφής πεταμένο στο πάτωμα. Το ιερογλυφικό αρχείο δημοσιεύτηκε σε μονογραφία το 2010.

Μετά την καταστροφή από φωτιά στο τέλος της Παλαιοανακτορικής, το ανάκτορο ξανακτίστηκε αμέσως, χωρίς πολλές αλλαγές στην κάτοψη. Το μεγαλύτερο τμήμα της αρχιτεκτονικής που φαίνεται σήμερα ανήκει στη Νεοανακτορική περίοδο. Το νέο ανάκτορο, όπως σώζεται, περιλαμβάνει τρεις πτέρυγες, τη δυτική, την κεντρική αυλή και έναν χώρο στα ανατολικά που σήμερα φαίνεται κενός κτισμάτων, αλλά πρέπει να ήταν κτισμένος αρχικά. Μια μνημειώδης κλίμακα πλάτους 4,20 μ., καλυμμένη με καλής ποιότητας κονίαμα, ένωσε το επίπεδο των αποθηκών με την κεντρική αυλή (εικ. 25). Στο δυτικό άκρο υπήρχε πλακόστρωτος χώρος, η δυτική αυλή (εικ. 26). Οι ισχυροί τοίχοι είναι κτισμένοι με πελεκητούς λίθους. Χαρακτηριστικά η βόρεια πρόσοψη έχει πάχος 1,20 μ. (εικ. 27).

Ως προς τη θρησκευτική χρήση του κτιρίου διαθέτουμε επίσης σημαντικά στοιχεία. Στην Παλαιοανακτορική περίοδο το ιερό ήταν ένα μακρόστενο δωμάτιο το οποίο έφερε ορθοστάτες (κάθετες λεπτές πλάκες) στον ανατολικό του τοίχο και μπροστά από αυτούς ένα κτιστό θρανίο (πεζούλι) επενδεδυμένο με εξαιρετικής ποιότητας κονίαμα, μήκους 4 μ. καθώς και πολύ καλής κατασκευής πλακόστρωτο δάπεδο (εικ. 28). Στη Νεοανακτορική περίοδο το βόρειο τμήμα του δωματίου με το θρανίο αποκλείστηκε με έναν νέο τοίχο και έπαψε να χρησιμοποιείται. Έτσι ο χώρος έγινε πλέον μικρότερος και τετράγωνος. Στο παλαιοανακτορικό δωμάτιο με το θρανίο δεν βρέθηκαν παρά ελάχιστα όστρακα, προφανώς γιατί το άδειασαν από το περιεχόμενό του και στη συνέχεια σφραγίστηκε, αλλά στο μικρότερο τετράγωνο δωμάτιο, το νεοανακτορικό ιερό, ήρθε στο φως μια τράπεζα προσφορών με πολύχρωμο κονίαμα που σχηματίζει κύματα και έναν ρόδακα στο κέντρο. Ήταν περίπου 600 κομμάτια, πάρα πολλά από αυτά πολύ μικρότερα από ένα εκατοστό, διασκορπισμένα στο δάπεδο (εικ. 28). Τόσο η ανασκαφή όσο και η συντήρηση του πολύτιμου αυτού αντικειμένου ήταν ένας μικρός άθλος.

Ένας εκτεταμένος ανοικτός χώρος στα νότια-νοτιοανατολικά του κτιρίου ήταν πιθανώς κήπος. Σε ένα υψηλότερο μικρό πλάτωμα βρίσκονταν οι εργαστηριακοί χώροι του ανακτόρου.

Σκόρπια ευρήματα πινακίδων Γραμμικής Α από τη δυτική πλευρά του κτιρίου, στην ίδια περιοχή όπου σε βαθύτερο στρώμα ανασκάφηκε το ιερογλυφικό αρχείο, επιβεβαιώνουν τη διοικητική λειτουργία του ανακτόρου και στη Νεοανακτο-

ρική περίοδο. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρξε αρχείο Γραμμικής Α, αλλά είναι πολύ πιθανό. Δυστυχώς το βυζαντινό νεκροταφείο πάνω από το ανάκτορο προκάλεσε σημαντικές καταστροφές στα μινωικά στρώματα.

Η ανασκαφή των στρωμάτων καταστροφής του ανακτόρου, κυρίως των πεσμένων από τον όροφο ή τους ορόφους, ήταν εξαιρετικά δύσκολη, γιατί το κτίριο στη μακρόχρονη ιστορία του είχε πολλές φάσεις και γνώρισε αλληπάλληλες καταστροφές, επιδιορθώσεις και τροποποιήσεις. Πεσμένοι τελεκητοί δόμοι κάλυπταν σχεδόν όλη την κεντρική αυλή, αποτελούσαν σημαντικά στοιχεία της ανωδομής και περιλάμβαναν παραστάδες θυρών και διαδρόμων, λίθινα διπλά κέρατα, ακόμα και πλαίσια παραθύρων. Είκοσι εννέα από τους δόμους αυτούς φέρουν εγχάρακτα τεκτονικά σημεία, δηλαδή σύμβολα που απαντούν μόνο σε πολύ σημαντικά κτίσματα, κυρίως διπλούς πελέκεις, τρίαίνες και αστέρια (εικ. 23). Στα στρώματα καταστροφής βρέθηκαν πολλά κομμάτια κονιαμάτων με χρώμα. Αν και δεν στάθηκε δυνατό να αποκατασταθούν μεγάλα τμήματα, φαίνεται πως υπήρχαν ταινίες και φυτικά μοτίβα. Γενικά πάντως στο ανάκτορο του Πετρά έχουν έρθει στο φως κονιάματα εξαιρετικής ποιότητας, όπως αυτά στο θρανίο του ιερού χώρου, το δάπεδο της κεντρικής αυλής και της μνημειώδους κλίμακας που οδηγούσε προς την κεντρική αυλή, αλλά και στο δωμάτιο που περιείχε το ιερογλυφικό αρχείο.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον ήταν εξάλλου το σύστημα απαγωγής των υδάτων της βροχής από την κεντρική αυλή, με διακλαδούμενους αγωγούς, που απέληγαν προς την πλευρά του τείχους σε μεγάλη πλίλινη υδρορρόη, μήκους 1 μ., και σε λαξευτό μονολιθικό αγωγό στο νότιο άκρο της κεντρικής αυλής (εικ. 29). Στο ανατολικό άκρο του ανακτόρου σώζεται τμήμα μιας ακόμα σκάλας, που οδηγούσε απευθείας στον όροφο.

Τα στρώματα καταστροφής μάς δίνουν ενδείξεις για τις χρήσεις του ορόφου. Πιθανότατα δίπλα από το ιερογλυφικό αρχείο αποθηκεύονταν αγαθά, μάλλον όχι σε πίθους, λόγω του μεγάλου βάρους. Υποθέτουμε, εξαιτίας των μεγάλων ποσοτήτων αποθηκευμένων αγαθών που αναφέρονται στις πινακίδες του ιερογλυφικού αρχείου, ότι ήταν υφάσματα. Στην ανατολική πλευρά του ανακτόρου στον όροφο πρέπει να βρίσκονταν χώροι κατοικίας και συμποσίων με χωριστή είσοδο.

Από την ανασκαφή των νεοανακτορικών στρωμάτων καταστροφής, με πάχος έως και 80 εκ., εκτός των τελεκητών λίθων έχουν προέλθει και μερικές χιλιάδες άβαφα κωνικά κύπελλα, μαζί με λίγα διακοσμημένα κύπελλα άλλων σχημάτων. Μια απόθεση ανασκάφηκε πάνω από τη μνημειώδη κλίμακα και μια δεύτερη 2 μ. ψηλότερα από το ιερογλυφικό αρχείο, σε θέση όπου δεν αποκλείεται να υπήρχε το μεταγενέστερο αρχείο Γραμμικής Α (εικ. 30). Πιστεύω ότι με τα κύπελλα αυτά πρόσφεραν ένα μικρό κέρασμα σε όσους έρχονταν στο ανάκτορο για να παραδώσουν τα προϊόντα τους, ενώ οι αξιωματούχοι του ανακτόρου χρησιμοποιούσαν καλύτερης ποιότητας κύπελλα για να τονίσουν τη διαφορά κοινωνικής θέσης και κύρους.

Το ανάκτορο του Πετρά υπέστη δύο καταστροφές στη Νεοανακτορική περίοδο. Η πρώτη συνδεόταν με την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και προκάλεσε πολλές αλλαγές τόσο στην κάτοψη όσο και στις λειτουργίες του κτιρίου. Κατά

την τελευταία φάση της χρήσης του ανακτόρου, στην ΥΜ ΙΒ (1500–1450 π.Χ.), άλλαξαν ακόμα και οι τρόποι κυκλοφορίας και οι είσοδοι στο κτίριο, ξεκινώντας από την κεντρική αυλή, της οποίας οι διαστάσεις μειώθηκαν, με την προσθήκη μιας στοάς στα βορειοανατολικά, μέχρι και την αλλαγή χρήσης σε διάφορους σημαντικούς χώρους, οι οποίοι έγιναν αποθήκες.

Η κεντρική αυλή του ανακτόρου του Πετρά αποτελεί παράδειγμα του υψηλού συμβολισμού της κεντρικής αυλής των ανακτόρων μετά την καταστροφή της ΥΜ ΙΑ. Η ΥΜ ΙΒ αυλή φέρει στην ανατολική της πλευρά πλατιά στοά, με εναλλασσόμενους κίονες και πεσσούς, αντίστοιχη με αυτή των Μαλίων. Επίσης η μνημειώδης κλίμακα, η οποία μάλλον καταστράφηκε από σεισμό, σταμάτησε να χρησιμοποιείται και στα δυτικά της προστέθηκε άλλος ένας αποθηκευτικός χώρος. Στο κτίριο εισέρχονταν πλέον από την ανατολική γωνία μέσω της στοάς.

Ένας παράγοντας που συνδέεται με την αποσταθεροποίηση του ανακτορικού συστήματος και την επακόλουθη πτώση των ανακτόρων είναι η έλλειψη της δυνατότητας ελέγχου μεγάλων περιοχών από μέρους της ανακτορικής εξουσίας μετά την έκρηξη της Θήρας, κάτι που οδήγησε στην ανάπτυξη μικρότερων τοπικών κέντρων αλλά και τη δημιουργία νέων. Είναι προφανές ότι οι συνθήκες είχαν πλέον αλλάξει ριζικά και η περιοχή έγινε περισσότερο εσωστρεφής.

Πιθανότατα αυτό οφείλεται σε αλλαγή των διοικητικών ισορροπιών στο ανατολικό άκρο της Κρήτης. Η ιδιαίτερα ισχυρή πλέον Κνωσός, η οποία φαίνεται πως είχε επιβληθεί σε όλο το νησί, είχε ανάγκη από ένα νέο λιμάνι στο ανατολικότερο άκρο για το εμπόριο με την Ανατολή, και ο Πετράς, με ιστορία ήδη 2.000 ετών, δεν ήταν κατάλληλος. Έτσι, για αντιπερισπασμό, ιδρύθηκε το ανάκτορο της Ζάκρου, ως ένα προκεχωρημένο φυλάκιο της κνωσιακής διοίκησης, εντός ενός προϋπάρχοντος οικισμού.

Το ανάκτορο του Πετρά καταστράφηκε μαζί με τα υπόλοιπα της Κρήτης και εγκαταλείφθηκε οριστικά γύρω στο 1450 π.Χ. Λίγες δεκαετίες αργότερα, πάνω στα ερείπιά του ιδρύθηκαν 2–3 μικρά ταπεινά σπίτια.

Η ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΟ ΠΛΑΤΩΜΑ ΤΟΥ ΑΝΑΚΤΟΡΟΥ

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής του ανακτόρου, οργανώθηκε ένα συστηματικό πρόγραμμα στρωματογραφικών τομών, για τη διερεύνηση θεμάτων όπως η έκταση, η χρονολόγηση, ο χαρακτήρας και η λειτουργία των κτιρίων που καταλάμβαναν τον χώρο όπου κτίστηκε αργότερα το ανάκτορο, καθώς και η χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών φάσεων του ίδιου του ανακτορικού κτιρίου.

Ανασκάφηκαν συνολικά 23 τομές 1x1 μ. ή 0,50x1 μ., μέχρι το επίπεδο του φυσικού βράχου, και μετά το τέλος της ανασκαφής και της λεπτομερούς τεκμηρίωσής τους καταχώθηκαν (εικ. 34). Από τις ανασκαφές αυτές προέκυψαν τα εξής:

1) Η πρώτη οργανωμένη κατοίκηση στο πλάτωμα του Λόφου Ι χρονολογείται στην Πρωτομινωική ΙΙ περίοδο (2700–2200 π.Χ.). Ο βράχος είχε σε πολλά σημεία λαξευτεί την εποχή αυτή, είτε για τη θεμελίωση των τοίχων είτε ως επιφάνεια δαπέδων.

2) Ο οικισμός ήταν οργανωμένος και καταλάμβανε τρία

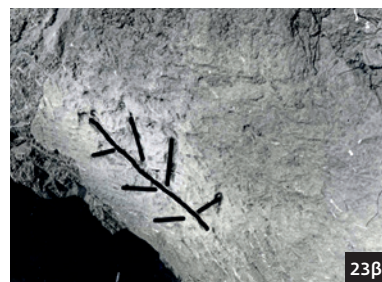
21

22

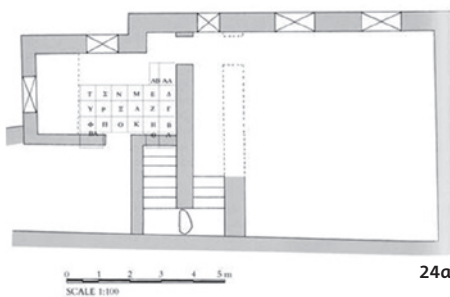
23α

23β

23γ

24α

21
Κεντρικές αυλές με δάπεδα από κόνιαμα: η παλαιότερη (1) και η νεότερη (2).

22
Δυτικό τμήμα ανακτόρου, η υποδομή από παράλληλους τοίχους.

23
Τεκτονικά σημεία: α) από τους κυβόλιθους των αποθηκών σε β' χρήση, β) ΥΜ ΙΒ είσοδος του ανακτόρου, πολύθυρο καταστροφής ορόφου στην κεντρική αυλή.

24
Ιερογλυφικό αρχείο ανακτόρου: α) αποκατάσταση σκάλας και ορόφου (σχ.: E. Hallager), β) πινακίδες διαφόρων τύπων και σφραγίσματα (φωτ.: E. Hallager), γ) κάτοψη, τομές 50x50 εκ., δ) ανασκαφή: συντηρητής Α. Νικάκης, αρχιεργάτης Π. Καμπανός, σχεδιαστής R. Kvistbo, ε) κεραμική.

24β

24γ

24δ

24ε

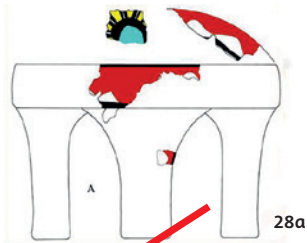
25

26

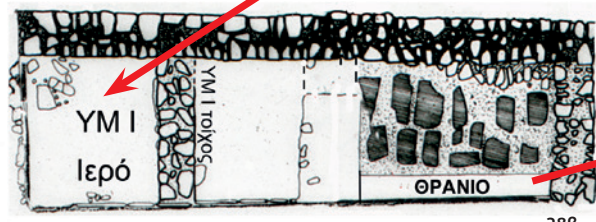
27

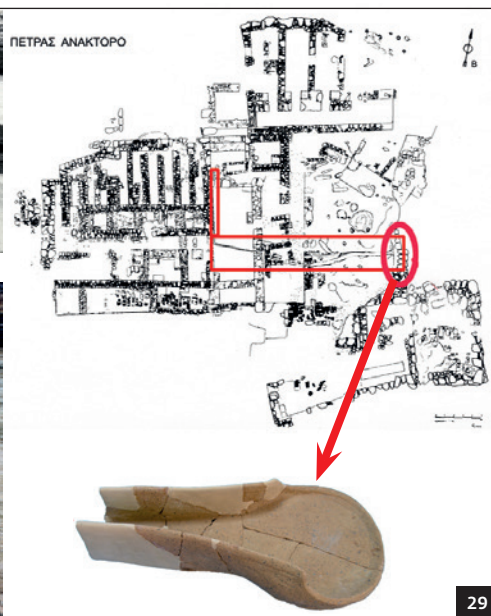
28α

28γ

28β

29

25
Η μνημειώδης κλίμακα προς την κεντρική αυλή.

26
Η δυτική αυλή του ανακτόρου.

27
Η βόρεια πρόσοψη του ανακτόρου από βορειοανατολικά.

28
α) Τράπεζα προσφορών από το νεοανακτορικό ιερό, β) κάτοψη, γ) παλαιοανακτορικό ιερό του ανακτόρου με θρανίο από κόνιαμα.

29
Σύστημα απαγωγής υδάτων της κεντρικής αυλής.

έως τέσσερα στρέμματα, δηλαδή το σύνολο της έκτασης του πλατώματος. Επιπλέον, σε κάθε ανασκαμμένο τμήμα του οικισμού στις πλαγιές του Λόφου Ι είχαν προκύψει στοιχεία για την πρωτομινωική ΙΙ κατοίκηση.

3) Ιδιαίτερα ενδιαφέρον για αυτή την εποχή ήταν ένα σπίτι στο βορειοανατολικό άκρο του πλατώματος του ανακτόρου, με τρία δωμάτια, λαξευτή στον βράχο εστία και δάπεδο από κοκκινωπό ππλό (εικ. 31). Περιελάμβανε επίσης μια δεξαμενή για αποθήκευση νερού πιθανώς, ή ίσως για αποθήκευση στερεών, και στα ανατολικά του ανασκάφηκε βιοτεχνική εγκατάσταση, αποτελούμενη από γούρνες λαξευμένες στον βράχο, διαμέτρου περ. 1 μ., συνδεδεμένες μεταξύ τους με ρηγά κανάλια. Η εγκατάσταση αυτή θα μπορούσε να είχε χρησιμεύσει για επεξεργασία μαλλιού, πλύσιμο, βαφή κ.λπ. ή ίσως για παραγωγή κρασιού (εικ. 32).

4) Ο οικισμός αυτός εγκαταλείφθηκε στο τέλος της Πρωτομινωικής ΙΙ, λίγο πριν από το 2200 π.Χ., χωρίς ένδειξη καταστροφής από εκτεταμένη φωτιά, αντίθετα με άλλους γνωστούς σύγχρονους του της Ανατολικής Κρήτης, όπως η Μύρτος και η Βασιλική. Τα πρωτομινωικά ΙΙ κτίσματα δεν επιδιορθώθηκαν και δεν ξανακατοικήθηκαν, ενώ άλλα, με διαφορετικό προσανατολισμό, κτίστηκαν πάνω στα ερείπιά τους.

Στην επόμενη φάση, την ΠΜ ΙΙΙ και τη ΜΜ Ι, συνεχίζεται η κατοίκηση στο πλάτωμα του ανακτόρου, αν και δεν σώζονται από τις φάσεις αυτές πολλά αρχιτεκτονικά λείψανα. Όπως έδειξε η ανασκαφή της νεκρόπολης, οι εποχές αυτές ήταν περίοδοι ακμής για τον Πετρά.

ΛΕΙΨΑΝΑ ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ ΑΠΟ ΑΛΛΑ ΣΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΛΟΦΟΥ Ι

Σημαντικά ευρήματα της ΜΜ ΙΒ–ΙΑ περιόδου προέκυψαν εξάλλου τόσο στη διάρκεια των ανασκαφών που προηγήθηκαν της κατασκευής των μονοπατιών για τους επισκέπτες στο πλαίσιο του έργου ανάδειξης του χώρου, αλλά και στην ανασκαφή του Τομέα ΙΙΙ του οικισμού.

Εξαιρετικό εύρημα κατά την ανασκαφή των μονοπατιών ήταν αποθέτες θεμελίωσης, λαξευτοί στον βράχο, με κεραμική ανάλογη αυτής των στρωματογραφικών τομών του ανακτόρου (εικ. 33). Οι αποθέτες θεμελίωσης είναι μικροί λάκκοι, σκαμμένοι στο χώμα ή όπως εδώ στον βράχο, στους οποίους γινόταν προσφορά υγρών πριν από τη θεμελίωση ενός σημαντικού κτιρίου και στη συνέχεια τα αγγεία που είχαν χρησιμοποιηθεί αφήνονταν εκεί ολόκληρα, προσεκτικά τοποθετημένα. Αυτό γινόταν για την καλή τύχη των ενοίκων και τη σταθερότητα του κτιρίου απέναντι στους συχνούς σεισμούς. Ο φόβος απέναντι στις απρόβλεπτες θεομηνίες είναι κάτι που δεν λείπει από την ψυχή ατόμων και κοινωνιών διαχρονικά.

Παρά την έλλειψη πλήρων κατόψεων αυτής της εποχής στα τμήματα του οικισμού που έχουν ανασκαφεί, τα κινητά ευρήματα δηλώνουν την παρουσία ελίτ στον Πετρά, όπως θα ήταν αναμενόμενο ακριβώς πριν από την ανέγερση του ανακτόρου. Στο ανατολικό άκρο του Τομέα ΙΙΙ του οικισμού ανασκάφηκε τμήμα κτιρίου με κόκκινο κονίαμα και σκάλα με τρία σκαλοπάτια και επίσης με επένδυση κονιάματος. Χρονολογείται στο 2100 έως 1925 π.Χ. Το μεγαλύτερο τμήμα αυτού του κτιρίου καταστράφηκε όταν ακριβώς στα ανατολικά του

άρχισε να χρησιμοποιείται ένα τεράστιο κοίλωμα του φυσικού βράχου για απόρριψη σκευών διαφόρων τύπων που είχαν χρησιμοποιηθεί για συμπόσια.

Η απόθεση αυτή, γνωστή στη βιβλιογραφία ως «Λάκκος του Πετρά», έχει ανασκαφεί σε έκταση 15x5 μ. και σε βάθος 2 μ. Περιείχε περίπου δύο τόνους θραυσμένης διακοσμημένης κεραμικής πολύ καλής ποιότητας (εικ. 35). Η κεραμική αυτή είχε μεταφερθεί από κάποιο άλλο κοντινό σημείο του οικισμού και είχε απορριφθεί στο κοίλωμα. Χρονολογείται από το 1900 έως το 1800 π.Χ. περίπου. Ο χώρος δεν χρησιμοποιήθηκε στις μετέπειτα περιόδους του οικισμού και έτσι το σύνολο αυτό παρέμεινε άθικτο. Ο Λάκκος του Πετρά αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα σύνολα αυτής της εποχής για την κεραμική ακολουθία της ανατολικής Κρήτης και όχι μόνο.

Η κεραμική του Λάκκου περιελάμβανε αγγεία συμποσίων, κύπελλα πολλών τύπων, φιάλες (δηλαδή μπουλ), καρποδόχες (φρουτιέρες) με εξαιρετική, πολύχρωμη διακόσμηση, αλλά και τελετουργικά αγγεία, θυμιατήρια, ρυτά και πολλαπλά αγγεία (κέρνους), όλα υψηλής ποιότητας. Πολλά έφεραν εγχάρακτα κεραμικά σημεία, μερικά όμοια με σημεία της ιερογλυφικής γραφής. Επιπλέον, η απόθεση περιείχε κομμάτια λίθινων αγγείων, από οφίτη και αλάβαστρο, κομμάτια από όστρεα τριτώνων, αλλά και έναν σφραγιδόλιθο με μια από τις πρωιμότερες παραστάσεις ανδρικής μορφής σε στάση εξουσίας. Η εικόνα που προσφέρει αυτή η σημαντική απόθεση σχετικά με την κοινωνική οργάνωση του Πετρά στο τέλος της Προανακτορικής περιόδου υποδεικνύει εξέχουσες κοινωνικές ομάδες, ανταγωνιστικές μεταξύ τους, η καθεμιά των οποίων πιθανότατα χρησιμοποιούσε συγκεκριμένα διακριτά διακοσμητικά θέματα στην κεραμική αλλά και στους σφραγιδόλιθους της, για παράδειγμα έναν ιδιαίτερο τύπο σπείρας. Η ίδια εικόνα υποστηρίζεται με σαφήνεια και από τα ευρήματα της νεκρόπολης, αλλά και από την παρουσία ελίτ αρχιτεκτονικής στον οικισμό εκτός του ανακτόρου στη Μεσομινωική ΙΑ (1800–1750 π.Χ.).

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Πάνω στα λείψανα του μινωικού ανακτόρου του Πετρά οργάνωθηκε ένα νεκροταφείο στη Μέση Βυζαντινή περίοδο και την Πρώιμη Ενετοκρατία (12ος–13ος αι. μ.Χ.). Πρόκειται για ένα από τα ελάχιστα γνωστά και πλήρως ανασκαμμένα νεκροταφεία αυτής της εποχής στην Κρήτη. Το νεκροταφείο περιελάμβανε 33 τάφους και ένα μεγάλο κτιστό οστεοφυλάκιο, βάθους 1,70 μ. Οι νεκροί ήταν σε εκτεταμένη στάση, με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος, και οι τάφοι καλύπτονταν από σχιστόπλακες ή κεραμίδες (εικ. 36). Σε αρκετές περιπτώσεις μινωικά τριβεία είχαν τοποθετηθεί ως προσκέφαλα στους νεκρούς. Μοναδική ήταν η περίπτωση ενός πολύ μικρού παιδιού: είχε αποθεθεί στο στρώμα καταστροφής που είχε πέσει από τον όροφο του ανακτόρου στη μνημειώδη σκάλα η οποία οδηγούσε στην κεντρική αυλή του μινωικού κτιρίου, πάνω σε παχύ στρώμα πολλών εκατοντάδων μινωικών κωνικών κυπέλλων. Μόνο 12 από τους 33 τάφους περιείχαν κτερίσματα.

Το οστεοφυλάκιο περιείχε στρώματα οστών τα οποία διαχωρίζονταν από στρώματα μετρίου μεγέθους λίθων, πολλοί από τους οποίους ήταν μινωικά λίθινα εργαλεία, τριβεία και

30α

31

30β

32α

32β

33α

2 cm

33β

2 cm

33γ

35

30

ΥΜ ΙΑ στρώματα καταστροφής με κωνικά κύπελλα πεσμένα από τον όροφο: α) δυτική πλευρά ανακτόρου, ψηλότερα από το ιερογλυφικό αρχείο, β) πάνω από τη μνημειώδη κλίμακα που οδηγεί στην κεντρική αυλή. Στο αριστερό τμήμα, παιδικός βυζαντινός τάφος.

31

Εστία ΠΜ ΙΙ σπιτιού στο πλάτωμα του ανακτόρου.

32α-β

ΠΜ ΙΙ βιοτεχνική εγκατάσταση: λαξευτές δεξαμενές στο βορειοανατολικό άκρο του πλατώματος του ανακτόρου.

33α-γ

Έργο ανάδειξης, ΜΜ Ι αποθήκη θεμελίωσης με δύο γεφυρόστομες πρόχους.

34

Ανακτορικό κτίριο. Κάτοψη στρωματογραφικών τομών.

35

Κεραμική του ΜΜ ΙΒ-ΙΙΑ «Λάκκου» στον Τομέα ΙΙΙ.

τριπτήρες. Οι τάφοι ήταν διαφόρων ειδών, είτε απλοί λάκκοι, είτε λάκκοι λαξευτοί στον μαλακό ασβεστόλιθο (κούσκουρα), είτε και κτιστοί. Μερικοί από τους τάφους είχαν σκαφτεί μέσα στο ΥΜ ΙΒ στρώμα καταστροφής του ανακτόρου. Οι τελευταίοι είχαν συχνά χρησιμοποιήσει έναν ή περισσότερους μινωικούς τοίχους. Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Ανατολή-Δύση και σε λίγες μόνο περιπτώσεις Βορρά-Νότο.

Οι ταφές ήταν ατομικές και των δύο φύλων και όλων των ηλικιών, αλλά, καθώς οι τάφοι είχαν χρησιμοποιηθεί περισσότερες από μία φορές, τα άτομα που ταυτίστηκαν στο νεκροταφείο ήταν 99. Εκτός των τάφων, αλλά χωρίς σύνδεση με αυτούς, εντοπίστηκαν επίσης αρκετά όστρακα της Βυζαντινής περιόδου, της Ενετοκρατίας, αλλά και της Οθωμανικής κατοχής, κυρίως κομμάτια αμφορέων, πινάκια, αλλά και κομμάτια από γυάλινα καντήλια.

Το βυζαντινό νεκροταφείο του Πετρά ήταν ασύλητο. Τα κτερίσματα ήταν πλίνα και γυάλινα αγγεία, καθώς και σιδερένιες πόρτες για ζώνες. Σε πέντε περιπτώσεις οι νεκροί είχαν πάνω ή δίπλα στο στόμα τους μεγάλα όστρακα που έφεραν εγχάρακτο σταυρό με την επιγραφή IC XP NI KA (εικ. 37). Είναι συγκλονιστικό για την ιστορική συνέχεια του Πετρά ότι μερικά από αυτά τα όστρακα προέρχονταν από μινωικούς πίθους. Το νεκροταφείο φαίνεται πως ανήκε σε μια μικρή

ταπεινή κοινότητα, καθώς δεν βρέθηκαν ούτε κοσμήματα ούτε νομίσματα στους τάφους.

Αρκετά από τα αγγεία που είχαν συνοδεύσει τους νεκρούς του Πετρά ήταν φιάλες ντόπιας παραγωγής, αλλά ένα εφωλωμένο κύπελλο με δύο λαβές προερχόταν πιθανότατα από την Κόρινθο, όπου είχε παράλληλα στο τέλος του 11ου αιώνα. Σε αρκετές περιπτώσεις εξάλλου, πάνω από τις πλάκες που έκλειναν τους τάφους βρέθηκαν χονδρά οικιακά αγγεία σπασμένα, κυρίως μαγειρικές χύτρες, τα οποία φαίνεται πως είχαν χρησιμοποιηθεί για νεκρόδειπνα.

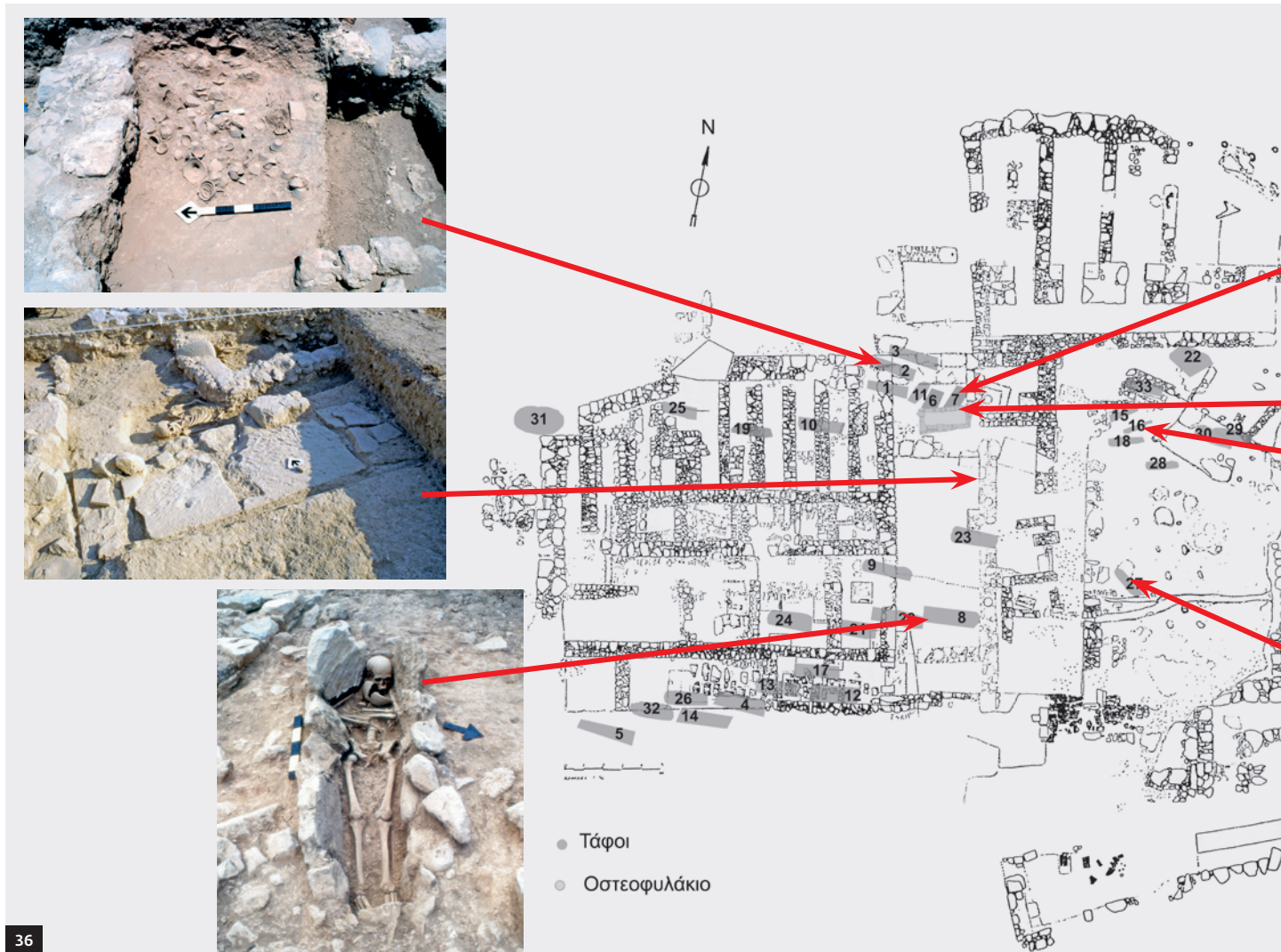
Ενδιαφέρον —παρόλο που απαντά και αλλού στην Ελλάδα— είναι ότι το νεκροταφείο του Πετρά δεν συνδέεται με εκκλησία, αλλά βρίσκεται πάνω σε αρχαία ερείπια. Ενδείξεις για τη θέση του σύγχρονου με το νεκροταφείο οικισμού δεν υπάρχουν.

Μεταξύ του 12ου αιώνα π.Χ. και του 12ου αιώνα μ.Χ. ο Πετράς ήταν ακατοίκτης.

ΛΟΦΟΣ ΙΙ (ΚΕΦΑΛΑ ΠΕΤΡΑ)

ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΤΕΛΙΚΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΜ ΙΑ

Η έρευνα στον ανατολικό λόφο του Πετρά ξεκίνησε με αφορμή το αίτημα ιδιοκτητών δύο γειτονικών κτημάτων σε ψηλό σπ-

μείο του λόφου. Αυτός είναι πιο απότομος από τον δυτικότερο Λόφο Ι, όπου βρίσκονται ο κύριος οικισμός και το ανάκτορο, και είναι φυσικά οχυρός, ιδιότητα που πιθανότατα αποτέλεσε και κριτήριο επιλογής της θέσης για κατοίκηση στην τελική φάση της Νεολιθικής περιόδου.

Στη νοτιότερη ιδιοκτησία ήρθε στο φως σημαντικότερος οικισμός της Τελικής Νεολιθικής και ΠΜ ΙΑ σε στρωματογραφική αλληλουχία, που διατηρείται σε καλή κατάσταση, παρά τις σχεδόν πέντε χιλιετίες που έχουν παρέλθει από την εγκατάλειψή του (εικ. 38–39). Ουσιαστικά μοναδικό μέχρι σήμερα για την Κρήτη είναι ότι ο χώρος δεν είχε κατοικηθεί σε νεότερες μινωικές ή και μεταγενέστερες εποχές (με εξαίρεση μερικούς μάλλον κακοδιατηρημένους τοίχους του παρακείμενου ΥΜ ΙΙΙ οικισμού). Η αρχαιότερη αυτή μέχρι σήμερα θέση κατοίκησης στην περιοχή του κόλπου της Σπτείας μάς πρόσφερε πολλά στοιχεία για σχέσεις με άλλες περιοχές, αλλά και μια από τις αρχαιότερες ενδείξεις μεταλλουργικής δραστηριότητας στην Κρήτη. Σύμφωνα με τη μελέτη του Γ. Παπαδάτου, τα ΠΜ ΙΑ αρχιτεκτονικά λείψανα ανήκουν σε τρία πιθανότατα σπίτια και χωριστά νοικοκυριά, αποτελούμενα από δύο δωμάτια το καθένα. Οι οικοδομικές φάσεις που διακρίνονται είναι τρεις. Η αρχαιότερη από αυτές χρονολογείται στην Τελική Νεολιθική, ενώ η δεύτερη και η τρίτη στην ΠΜ

ΙΑ. Τα νεότερα λείψανα ανήκουν σε κτίριο με οκτώ δωμάτια. Στις παλαιότερες φάσεις παρατηρήθηκαν κυρίως τοξοειδείς τοίχοι, ενώ στη νεότερη ευθύγραμμοι. Δεν παρατηρήθηκαν ίχνη καταστροφής από φωτιά.

Η μελέτη της κατανομής των κινητών ευρημάτων έδειξε επαναλαμβανόμενες χρήσεις στις τρεις μονάδες, δηλώνοντας πιθανότατα οργάνωση σε πυρηνικές οικογένειες. Η εγκατάσταση περιελάμβανε και ανοικτό χώρο ο οποίος απέδωσε πολλά λίθινα εργαλεία και διέθετε ομάδα λαξευτών στον βράχο γουρνών, πιθανότατα ένα είδος αυλής κοινοτικού χαρακτήρα, ενώ αντίστοιχος ήταν και ο χώρος με πολλά κομμάτια πιθοειδών αγγείων αλλά και λαξευτή στον βράχο δεξαμενή επενδεδυμένη με πλάκες.

Η έκταση του ανασκαμμένου χώρου είναι λίγο μεγαλύτερη από 350 τ.μ., αλλά, όπως έδειξε η επιφανειακή έρευνα του 1986, ο οικισμός φαίνεται ότι καταλαμβάνει αρκετά μεγαλύτερη επιφάνεια στη νότια και τη νοτιοανατολική πλαγιά του λόφου, καθώς και σε τμήμα της βόρειας το οποίο έχει υποστεί εκτεταμένη διαμόρφωση με μηχανικό μέσο προς το τέλος της δεκαετίας του 1980 και δεν σώζει πλέον την αρχική του επιφάνεια.

Ενδιαφέροντα ήταν τα πύλινα αγγεία, με χαρακτηριστικές τις χύτρες, καθώς και λίθινα εργαλεία που είχαν χρησιμοποι-

36
Βυζαντινό νεκροταφείο
στο πλάτωμα
του ανακτόρου.

37
Κεραμική
του βυζαντινού
νεκροταφείου
στο πλάτωμα
του ανακτόρου.

37

πθεί για την άλεση καρπών. Η μελέτη της κεραμικής έδειξε ότι τουλάχιστον το 10% των αγγείων της πρώτης φάσης είχε προέλθει από περιοχές του Αιγαίου, ίσως τις Κυκλάδες, όπως δείχνουν ο πηλός, αλλά και το σπανιότατο στην Κρήτη χαρακτηριστικό σχήμα ρηχού αγγείου με οπές στο χείλος, που ονομάζεται συμβατικά «αγγείο τυριού» (cheese rot). Στην ΠΜ ΙΑ φαίνεται ότι συνεχίστηκε η εισαγωγή κυκλαδικών αγγείων, οψιανού από τη Μήλο, αλλά και χαλκού, που επίσης λείπει από την Κρήτη. Η κατεργασία και των δύο αυτών υλικών γίνονταν επί τόπου στον οικισμό του Πετρά. Ας σημειωθεί ακόμα ότι από αυτόν προήλθε ένα ομοίωμα πλοίου, το αρχαιότερο αντίστοιχο εύρημα στην Κρήτη.

Ο οικισμός στον λόφο της Κεφάλας εγκαταλείφθηκε οριστικά στη διάρκεια της ΠΜ ΙΑ. Κατά πάσα πιθανότητα οι κάτοικοι μεταφέρθηκαν στον χαμηλότερο Λόφο Ι και ίδρυσαν έναν νέο οικισμό ο οποίος έμελλε να γίνει ανακτορικός και να ζήσει για σχεδόν δύο χιλιετίες.

Η ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Ο Antoine de Saint-Exupéry έγραψε κάποτε: «Ce qui donne un sens à la vie donne un sens à la mort». Δηλαδή: «Ό,τι δίνει νόημα στη ζωή, δίνει νόημα και στον θάνατο». Οι περισσότεροι άνθρωποι αγωνίζονται να επιτύχουν πολλά και διάφορα, ό,τι και αν είναι αυτά που θεωρούν ουσιώδη, και μερικοί τα καταφέρνουν. Ο θάνατός τους όμως αφορά αυτούς που μένουν πίσω, είτε στην ιδιωτική σφαίρα, τους οικείους τους, είτε στη δημόσια. Ο Πετράς αποτελεί μια εξαιρετική περίπτωση στη Μινωική Αρχαιολογία, διότι προσφέρει τη γνώση και από τον τόπο των ζώντων και από αυτόν των νεκρών. Το γεγονός ότι πρόκειται για μια ανακτορική κοινωνία είναι κάτι ιδιαίτερα σημαντικό, ακόμα και για τις μη ανακτορικές περιόδους. Είναι εύκολο κατανόητο ότι οι προανακτορικές περιόδοι είναι αυτές που προετοίμασαν την ίδρυση του ανακτόρου, ενώ και οι περίοδοι που έπονται της καταστροφής του επίσης χρωστούν πολλά στην ύπαρξή του. Παράλληλα με αυτές τις αντικειμενικές συνθήκες, η ευτυχής σύμπτωση όχι μόνο να ανασκαφεί μια νεκρόπολη αποκλειστικά για την ελίτ, με διάρκεια χρήσης που υπερβαίνει τα χίλια χρόνια, αλλά και να βρεθεί ασύλητη 4.000 χρόνια μετά την εγκατάλειψή της, είναι ουσιαστικά μοναδική.

Το γεγονός ότι η νεκρόπολη ξεκίνησε στην Προανακτορική περίοδο και χρησιμοποιήθηκε αδιάλειπτα μέχρι το τέλος της Παλαιοανακτορικής προσφέρει πολλά στοιχεία για την κατανόηση των κοινωνικών, διοικητικών και οικονομικών εξελίξεων που οδήγησαν στην ίδρυση του ανακτόρου και της ανακτορικής κοινωνίας και διοίκησης. Στη συνέχεια, μετά την ίδρυση του ανακτόρου, η νεκρόπολη του Πετρά δίνει την ευκαιρία κατανόησης της οργάνωσης της κοινωνίας, του ρόλου και της θέσης των ελίτ, και των μεταξύ τους σχέσεων. Τα τελευταία χρόνια προτείνεται μια ερμηνεία για την οργάνωση της λεγόμενης ανακτορικής κοινωνίας και διοίκησης διαφορετική από αυτήν του Έβανς, ο οποίος έβλεπε βασιλική οικογένεια επικεφαλής του ανακτόρου. Η νέα αυτή ερμηνευτική προσέγγιση προτείνει αντίθετα ότι τα μεγάλα αυτά κτίρια ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής, που συγκέντρωναν αρκετές διακριτές εξουσίες με ιδιαίτερα συγκεντρωτικό τρό-

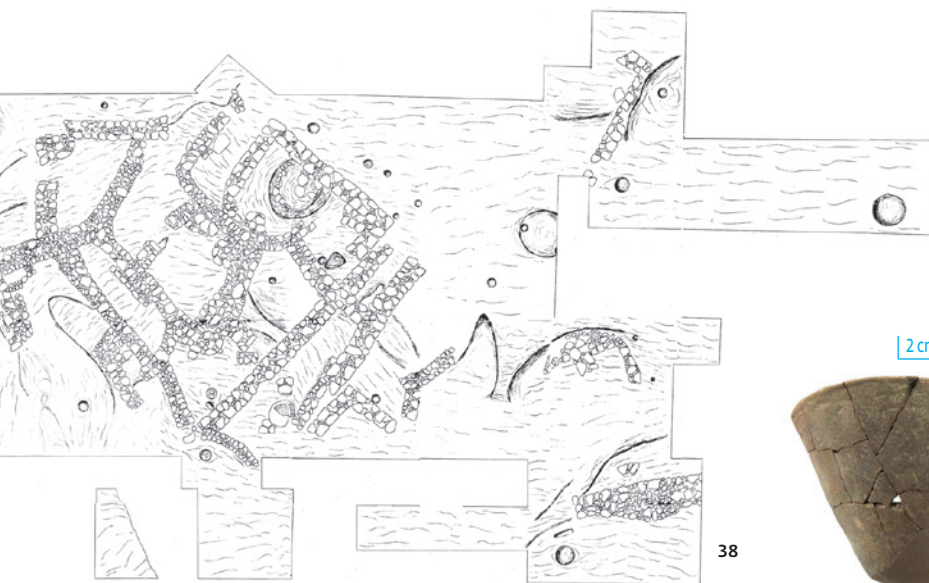
πο, διοικούνταν από τους επικεφαλής μερικών εξεχουσών κοινωνικών ομάδων, σε μια βάση σχετικής ισότητας μεταξύ τους (heterarchy-ετεραρχία).

Η νεκρόπολη (εικ. 40) περιλαμβάνει 29 ταφικά κτίρια, τα περισσότερα με πολλά δωμάτια και ορθογώνια ή ακανόνιστη κάτοψη, καθώς και μια ταφική βραχοσκεπή (εικ. 41-42) και 14 ταφικές δομές, κυρίως λάκκους με λίθινη επένδυση. Διαθέτει και άλλα 33 μη ταφικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως ελεύθερους χώρους τελετουργιών, διαδρόμους και περιβόλους. Η επικρατούσα πρακτική είναι οι δευτερογενείς ταφές, αλλά δεν λείπουν και λίγες πρωτογενείς. Η χρήση της νεκρόπολης ήταν από την ΠΜ ΙΒ έως τη ΜΜ ΙΙΒ, καλύπτει δηλαδή μεγάλο μέρος της Προανακτορικής και το σύνολο της Παλαιοανακτορικής περιόδου, περισσότερο από 1.100 χρόνια. Είχε χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά από εξέχουσες κοινωνικές ομάδες του Πετρά και βρέθηκε ασύλητη. Τα κτερίσματα είναι πλουσιότατα με μεγάλη ποικιλία τύπων και υλικών, περιλαμβάνοντας μεγάλο αριθμό πήλινων και λίθινων αγγείων, κοσμήματα από χρυσό, ασήμι, χαλκό και ημιπολύτιμους λίθους, σφραγίδες από σκληρούς λίθους και ελεφαντόδοντο.

Η νεκρόπολη βρίσκεται σε εκτεταμένο πλάτωμα, σε ύψος περ. 60 μ. στον λόφο Κεφάλας, αμέσως ανατολικά του Λόφου Ι όπου βρίσκονται το ανάκτορο και ο κύριος οικισμός. Σε μερικές περιπτώσεις έχουν χρησιμοποιηθεί ταφικά αγγεία διάφορων τύπων (λάρνακες, πίθος και πιθοειδή, λεκάνη, ακόμα και ένα κύπελλο για την απόθεση είτε ενός νεκρού είτε περισσό-

40α

38

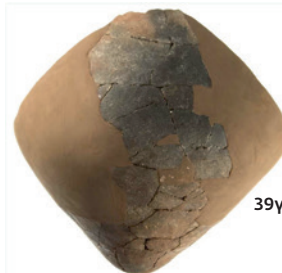

39α

2 cm

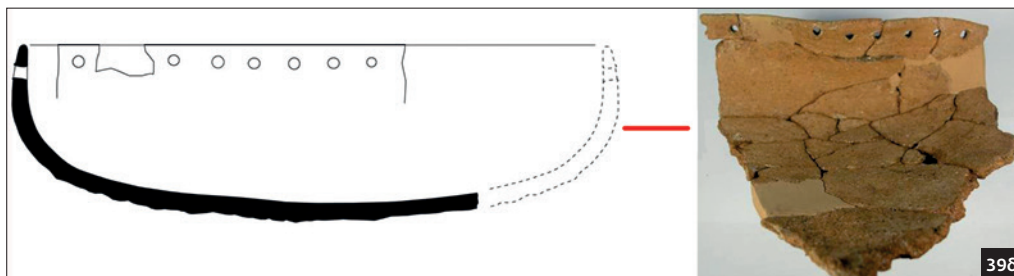

39β

39γ

5 cm

39δ

40β

41

38
Κάτοψη του οικισμού
της Τελικής Νεολιθικής και
ΠΜ ΙΑ περιόδου στον Λόφο ΙΙ.

39α-δ
Λαξευτή δεξαμενή και
ευρήματα από τον οικισμό
της Τελικής Νεολιθικής και
ΠΜ ΙΑ περιόδου στον Λόφο ΙΙ.

40
Προ- και παλαιοανακτορική
νεκρόπολη στον Λόφο ΙΙ:
α) κάτοψη,
β) αεροφωτογραφία.

41
Η είσοδος της ταφικής
βραχοσκεπής.

45

46

42
Ευρήματα της ταφικής
βραχοσκεπής.

43
Ευρήματα του ΠΜ ΙΙ Ταφικού
Κτιρίου 16.

44
Ευρήματα των ΠΜ ΙΙ Ταφικών
Δομών 24 και 25 κάτω από
το παλαιοανακτορικό Ταφικό
Κτίριο 2.

45
ΜΜ ΙΑ Ταφική Δομή 23 κάτω
από το παλαιοανακτορικό
Ταφικό Κτίριο 2 και ευρήματα.

46
ΜΜ ΙΑ Ταφική Δομή 28 κάτω
από το παλαιοανακτορικό
Ταφικό Κτίριο 2 και ευρήματα.

τερων). Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν κεραμική πολύ καλής ποιότητας, αλλά και πολλές άλλες κατηγορίες αντικειμένων τα οποία δείχνουν ευμάρεια, πολιτιστικές ανταλλαγές, εισαγωγές πρώτων υλών και ιδεών από κοντινούς ή μακρινούς τόπους και στην πλειονότητά τους ανήκουν σε υψηλές κοινωνικές ομάδες — συγκεκριμένα λίθινα αγγεία, σφραγιδολίθους από ελεφαντόδοντο, χαυλιόδοντα ιπποπόταμου και μια πλειάδα ημιπολύτιμων λίθων, κοσμήματα από χρυσό, άργυρο, χαλκό και ημιπολύτιμους λίθους, εργαλεία και αντικείμενα καλλωπισμού από χαλκό, χρυσό και ασήμι. Ο λόγος ίδρυσης της νεκρόπολης στο σημείο αυτό είναι η άμεση γειτνίαση με τον αρχαιότερο οικισμό στην περιοχή του Πετρά, της Τελικής Νεολιθικής και ΠΜ ΙΑ, δηλαδή τον τόπο των προγόνων, πραγματικών ή υποθετικών, για τις ομάδες που ίδρυσαν τον οικισμό στον Λόφο Ι και τη νεκρόπολη στον Λόφο ΙΙ.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα της ΠΜ ΙΙ εντοπίζονται κυρίως στο νότιο και το κεντρικό τμήμα του πλατώματος. Ορισμένα από αυτά βρίσκονται κάτω από ΠΜ ΙΙΙ και ΜΜ ΙΑ ταφικά κτίρια.

Το ΠΜ ΙΙΑ Ταφικό Κτίριο 16 περιείχε πλουσιότερες επιχώσεις, καθώς και ένα μεγάλο θρανίο σχήματος Γ, πάνω και δίπλα στο οποίο βρέθηκαν 92 αγγεία σερβιρίσματος και πόσης. Ιδιαίτερης σημασίας ευρήματα είναι η σφραγίδα από ελεφαντόδοντο με διακοσμητικό θέμα λαβυρίνθου και η λίθινη σε σχήμα ποδιού (εικ. 43).

Εντελώς διαφορετική είναι η εικόνα που προσέφεραν οι ανασκαφές στην περιοχή κάτω από το μοναδικό από πολλές απόψεις Ταφικό Κτίριο 2, που κτίστηκε κατά τη ΜΜ ΙΒ και συνέχισε να χρησιμοποιείται έως και τη ΜΜ ΙΙΒ ενώ, κατά τη ΜΜ ΙΙΑ, την εποχή που κτίζεται το ανάκτορο του Πετρά, το ήδη υπάρχον κτίριο επεκτάθηκε, εφοδιάστηκε με θρανία περιμετρικά σε όλους τους εξωτερικούς τοίχους, καθώς και με δύο αποθηκευτικούς χώρους τελετουργικών σκευών, ενώ οργανώθηκε στα ανατολικά του ο Χώρος Τελετουργιών 1.

Κάτω από αυτό το μοναδικό κτίριο, ανασκάφηκαν πολύ ενδιαφέρουσες ΠΜ ΙΙ και ΙΙΙ Ταφικές Δομές, αλλά επίσης και ΜΜ ΙΑ, οι οποίες περιείχαν τις πλουσιότερες κτερισμένες σε όλη τη νεκρόπολη ταφές της εποχής τους. Συγκεκριμένα, ανασκάφηκαν δύο αλληπάλληλες πρωτογενείς ΠΜ ΙΙΑ γυναικείες ταφές (Ταφικές Δομές 24 και 25), οι οποίες εκτός των κοσμημάτων από πολύτιμα υλικά περιείχαν η ανώτερη από αυτές μια κυλινδρική πυξίδα από ναζιακό μάρμαρο και η δεύτερη μια φιάλη διαμέτρου 28 εκ. από τραβερτίνη (εικ. 44). Η σχέση με τις Κυκλάδες είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί τα κυκλαδικά αντικείμενα χρονολογούνται αμέσως μετά την εγκατάλειψη του γειτονικού νεκροταφείου της Αγίας Φωτίας. Η κατώτερη ταφή εξάλλου περιείχε χρυσό περιαιπτο με δύο ανδρικές μορφές προερχόμενο από τη Μεσοποταμία.

Στην επόμενη φάση, ΠΜ ΙΙΙ και ΜΜ ΙΑ (2200–1900 π.Χ. περίπου), τα ορθογώνια κτίρια της νότιας πλευράς της νεκρόπολης καλύφθηκαν δημιουργώντας εκτεταμένο ελεύθερο χώρο, ενώ βαθύτερα από το Ταφικό Κτίριο 2 δημιουργούνται τέσσερις ταφικές δομές.

Στην Ταφική Δομή 23 (εικ. 45), μέσα σε μεγάλο λάκκο, ανασκάφηκαν μια πρωτογενής ταφή ενός άνδρα άνω των 45 ετών καθώς και 5 δευτερογενείς. Τα κτερίσματα ήταν πλούσια — μετάλλινα αντικείμενα και κεραμική. Ιδιαίτερα ενδιαφέρο-

να ήταν πέντε μεγάλα πιθοειδή με διακόσμηση ανοικτή επισκοτεινού, που όμοιά τους δεν έχουν βρεθεί στη νεκρόπολη. Υπάρχουν, όμως, μερικά αποσπασματικά παράλληλα από τις στρωματογραφικές τομές κάτω από το ανάκτορο.

Η Ταφική Δομή 28 (εικ. 46) ήταν λάκκος κτιστός με ακανόνιστες πέτρες και βότσαλα στο δάπεδό του, που περιείχε πρωτογενή ταφή νέου, ψηλού και γεροδεμένου άνδρα, κτερισμένη με το δεύτερο όπλο που έχει βρεθεί μέχρι σήμερα στον Πετρά — ένα χάλκινο εγχειρίδιο με ασπμένα καρφιά και ελεφάντινη λαβή. Στον ίδιο λάκκο βρέθηκαν τρεις δευτερογενείς ταφές, μία γυναικεία ταφή και δύο παιδικές. Η γυναικεία ταφή ήταν από τις πλουσιότερες της νεκρόπολης, συγκρινόμενη μόνο με τις δύο ΠΜ ΙΙ γειτονικές της που προαναφέρθηκαν, με περίτεχνα κοσμήματα από χρυσό, φαγεντινική, ορεία κρύσταλλο και ασήμι.

Την ίδια ΜΜ ΙΑ εποχή κτίστηκαν στο κεντρικό τμήμα της νεκρόπολης δύο νέα ταφικά κτίρια, το 3 και το 5 (εικ. 47). Το 3 ήταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον και πολύ πλούσιο, αφενός για τη χρήση ενός πύλινου ληνού ως ταφικού αγγείου για δύο δευτερογενείς ταφές, αφετέρου για τα πολλά ευρήματά του που περιλαμβάνουν κεραμική, λίθινα αγγεία, ειδώλια από ελεφαντόδοντο, σφραγίδες από διάφορα υλικά, καθώς και χρυσά και ασπμένα κοσμήματα. Το Ταφικό Κτίριο 5 περιείχε αξιόλογη κεραμική και σφραγίδες από ελεφαντόδοντο.

Η επόμενη φάση, η ΜΜ ΙΒ (1900–1800 π.Χ.), η οποία ορίζει το τέλος της Προανακτορικής περιόδου στον Πετρά, αντιπροσωπεύεται από τρία ταφικά κτίρια, το 1, το 2 και το 4. Ένα πολύ ενδιαφέρον νέο χαρακτηριστικό της νεκρόπολης είναι η χωροταξική της οργάνωση με ένα σύστημα διαδρόμων μεταξύ των τάφων για διευκόλυνση της κυκλοφορίας. Το σύστημα των διαδρόμων αναπτύχθηκε περισσότερο στην επόμενη παλαιοανακτορική φάση, τη ΜΜ ΙΙΑ–Β (1800–1750 π.Χ.), και συνδέθηκε με τους δύο εκτεταμένους χώρους τελετουργιών (εικ. 48).

Όλα τα ταφικά κτίρια έχουν μία θύρα, εκτός του 2 που διέθετε δύο εισόδους. Τα παλαιοανακτορικά ταφικά κτίρια αποτελούν χώρους ταφής των πλέον εξεχουσών οικογενειών του αστικού οικισμού του Πετρά, οι οποίες, προφανώς, σχετίζονταν με την ανακτορική διοίκηση. Το Ταφικό Κτίριο 1 (εικ. 49), είναι το μεγαλύτερο της νεκρόπολης, με έκταση περίπου 150 τ.μ. και 12 δωμάτια. Τα ευρήματά του ήταν τέσσερα λίθινα αγγεία, χρυσές ταινίες, αλλά και μια χάνδρα από χρυσό και λάπις λάζουλι. Δεν υπάρχουν δύο όμοια ταφικά κτίρια, γεγονός που δείχνει με σαφήνεια τον κοινωνικό ανταγωνισμό ανάμεσα στις ελίτ του Πετρά.

Το Ταφικό Κτίριο 10 (εικ. 50), αν και έχει μόνο δύο δωμάτια, είναι από τα πλουσιότερα της νεκρόπολης, με ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά. Στη στέγη ήταν τοποθετημένα τρία ζεύγη διπλών κεράτων από ασβεστόλιθο. Τα ευρήματά του ήταν πολύ ενδιαφέρουσα κεραμική, λίθινα αγγεία και εννέα σφραγιδολίθοι, μερικοί από τους οποίους προέρχονταν από το ανακτορικό εργαστήριο των Μαλίων και άλλοι είναι υπέροχα έργα μικρογλυπτικής, αρκετά χρυσά κοσμήματα, αλλά και πάνω από 200 μικρού μεγέθους ασπμένες χάνδρες, που πιθανότατα ήταν επιρραμμένες σε νεκρικά ενδύματα.

Ο Χώρος Τελετουργιών 2 περιείχε πάνω από δύο τόνους

47

49

κεραμική, ειδώλια και άλλα αφιερώματα. Μοναδικό ήταν ένα ρυτό με μορφή Σφίγγας και σαφείς αναφορές σε πρότυπα της Ανατολικής Μεσογείου (εικ. 4, σ. 104–105 στο παρόν τεύχος).

Άλλο σημαντικό παλαιοανακτορικό κτίριο είναι το 11, επίσης με πρόσοψη στον Χώρο Τελετουργιών 2, με πέντε δωμάτια. Πολύ σημαντικά ευρήματά του ήταν σφραγίδες από διάφορα υλικά, και ένα μοναδικό εύρημα, 12 όμοια ανδρικά ειδώλια (εικ. 2, σ. 101 στο παρόν τεύχος), αναρτημένα από δίσκο με καμαραϊκή διακόσμηση, ένα σύνολο το οποίο φαίνεται πως κρεμόταν από την οροφή του ταφικού κτιρίου. Το Ταφικό Κτίριο 9 απέδωσε εκτός της κεραμικής το μοναδικό ασημένιο σφραγιστικό δαχτυλίδι (εικ. 1, σ. 78 στο παρόν τεύχος), αλλά και εισηγμένο αιγυπτιακό σφραγιδόλιθο–σκαραβαίο.

Το σημαντικότερο κτίριο της νεκρόπολης ήταν το 2, στο νοτιότερο τμήμα της, σε απόσταση μικρότερη από 20 μ. από τον οικισμό της Τελικής Νεολιθικής, τον τόπο των προγόνων, αλλά και πάνω από τις σημαντικότερες ταφικές δομές της ΠΜ ΙΙ και της ΜΜ ΙΑ που προαναφέρθηκαν. Έχει εννέα χώρους και επιφάνεια 80 τ.μ. Χρησιμοποιήθηκε σε όλη τη διάρκεια της Παλαιοανακτορικής. Δύο από τα δωμάτιά του χρησιμοποιούνταν ως αποθηκευτικοί χώροι αποκλειστικά για σκεύη που χρησιμοποιούνταν στις τελετουργίες. Περιβαλλόταν επίσης από θρανία (πεζούλια) για απόθεση προσφορών. Στο Ταφικό Κτίριο 2 βρέθηκαν δύο λάρνακες και ένας ταφικός πίθος (εικ. 51), με πρωτογενείς ταφές, οι οποίες ανήκαν σε άνδρες άνω των 45 ετών. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται σφραγίδες που είναι πραγματικά έργα τέχνης, μεγάλης ιστορικής σημασίας, από ίασπι και καρνελίνη, δύο από τις οποίες φέρουν ιερογλυφικές επιγραφές, προϊόντα ανακτορικού εργαστηρίου (βλ. άρθρο της Olga Krzyszkowska, σ. 84–91 στο παρόν τεύχος), καθώς και μετάλλια και χρυσά κοσμήματα.

Ο Χώρος Τελετουργιών 1, που συνδέεται αποκλειστικά με το Ταφικό Κτίριο 2, έχει έκταση περίπου 150 τ.μ., ορίζεται από περιβόλους, διαθέτει ελεγχόμενη είσοδο, ενώ η νότια πρόσοψή του παρουσιάζει τριμερή διαμόρφωση (εικ. 53), ίσως το παλαιότερο γνωστό δείγμα του χαρακτηριστικού αυτού στοιχείου της μινωικής αρχιτεκτονικής. Περιείχε πολύ πλούσια διακοσμημένη κεραμική διαφόρων τύπων και σχημάτων, εκατοντάδες όμοια πινάκια και κύπελλα, καθώς και υπολείμματα σύκων και αμυγδάλων.

Μετά την καταστροφή του πρώτου ανακτόρου του Πετρά στο τέλος της ΜΜ ΙΙ, περίπου στο 1700 π.Χ., η νεκρόπολη εγκαταλείφθηκε και δεν ξαναχρησιμοποιήθηκε ποτέ. Αλλά η θέση της, και πιθανότητα η σημασία της ως τόπου μνήμης των προγόνων, δεν λησμονήθηκε από την κοινότητα του Πετρά, όπως δείχνουν όχι μόνο η τελετουργική νεοανακτορική πρόχους της βραχοσκεπής που προαναφέρθηκε, αλλά και μια σειρά κτισμάτων του 14ου έως 12ου αιώνα στη δυτική πλευρά της νεκρόπολης, αφιερωμένων αποκλειστικά σε τελετουργίες προς τιμήν των προγόνων και κτισμένων από πελεκητούς λίθους που είχαν μεταφερθεί από το ερειπωμένο πλέον ανάκτορο του Πετρά (εικ. 52).

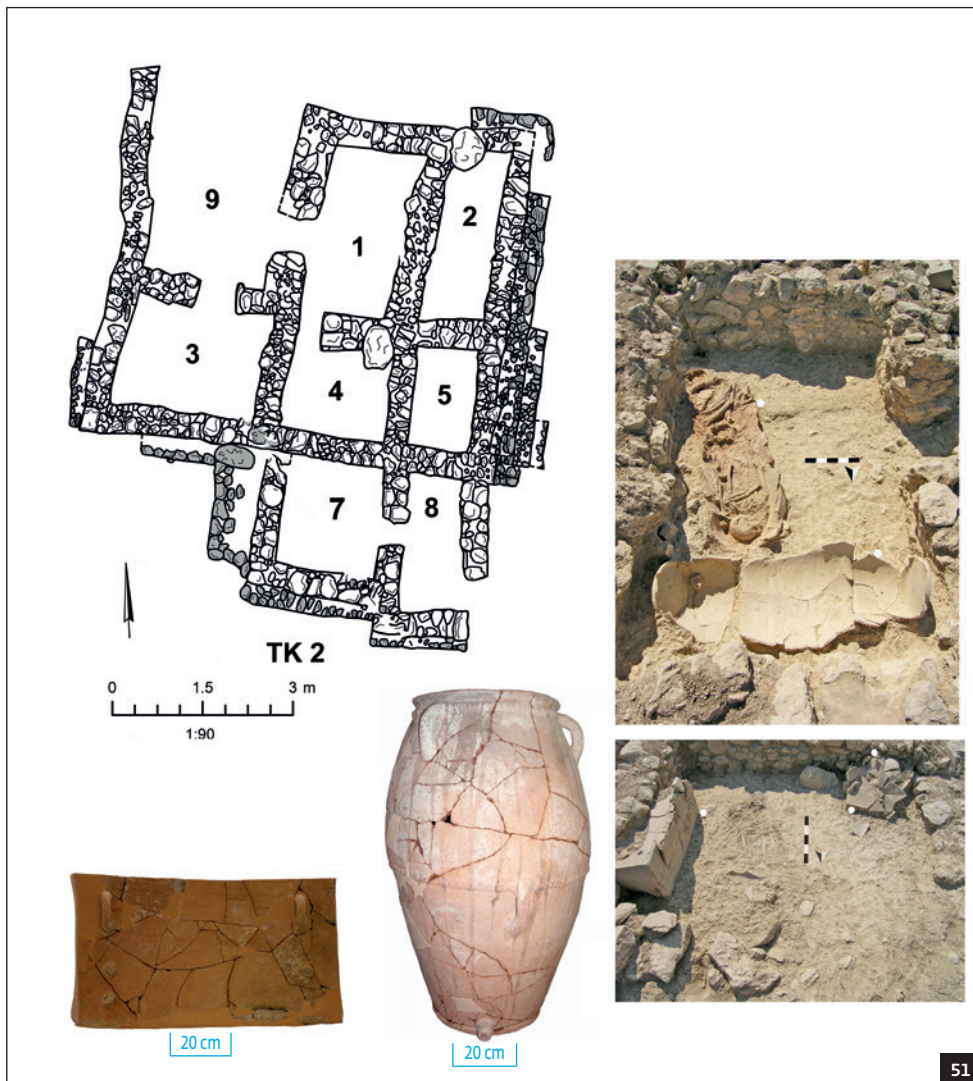
50
Ευρήματα του ΜΜ ΙΒ–ΙΙΒ
Ταφικού Κτιρίου 10.

51
Ανασκαφή ΜΜ ΙΒ–ΙΙΒ Ταφικού
Κτιρίου 2: λάρνακες και
ταφικός πίθος.

50

52
Αεροφωτογραφία του ΥΜ ΙΙΙ
Ορθογώνιου Τελετουργικού Κτιρίου.

51

52

Η ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΠΕΤΡΑ ΣΕ ΑΡΙΘΜΟΥΣ

Η νεκρόπολη έχει έκταση **4.500** τ.μ. και χρησιμοποιήθηκε για περισσότερα από **1.000** χρόνια.

Οι ανασκαφές στον Πετρά (οικισμοί και νεκροταφεία) διεξάγονται από το **1985** και στη νεκρόπολη συγκεκριμένα από το **2004**. Πρόκειται πιθανότατα για τη μακροβιότερη ανασκαφή που έχει διεξαχθεί από στέλεχος του Υπουργείου Πολιτισμού με φορέα το Υπουργείο.

Από υλικό του Πετρά έχουν εκπονηθεί **4** διδακτορικές διατριβές και **3** διπλωματικές εργασίες (Masters).

Για τον Πετρά έχουν πραγματοποιηθεί **2** διεθνή συμπόσια (το 2010 και το 2015) και **2** φωτογραφικές εκθέσεις, σε συνεργασία με τον Δήμο Σητείας (το 1985 με τίτλο «Σητεία: Προϊστορία–Αρχαιότητα» και το 2021 με τίτλο «Πετράς – Η προϊστορική Σητεία. Ο ανθρώπινος μόχθος για την αποκάλυψη και τη μελέτη»).

Στις ανασκαφές του Πετρά έχουν λάβει μέρος περισσότεροι από **150** αρχαιολόγοι και φοιτητές προπτυχιακοί και μεταπτυχιακοί, Έλληνες και αλλοδαποί. Από αυτούς **20** είναι σήμερα καθηγητές Πανεπιστημίων στην Ελλάδα, την Ευρώπη, τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Αυστραλία. Η διεπιστημονική ομάδα που μελετά υλικό του Πετρά προέρχεται από **9** χώρες.

Στη νεκρόπολη έχουν ανασκαφεί **29** μεγάλα ταφικά κτίρια, **15** ταφικές δομές και **33** επιπλέον αρχιτεκτονικά στοιχεία (περίβολοι, χώροι τελετουργιών και διάδρομοι πρόσβασης).

Έχουν ήδη έρθει στο φως **371** τοίχοι, **31.000** Μικρά Ευρήματα, **5.400** πήλινα αγγεία, **82** σφραγίδες από ελεφαντόδοντο και ημιπολύτιμους λίθους, περιλαμβανομένων και **3** σφραγιστικών δακτυλιδιών, **293** λίθινα αγγεία, **613** χρυσά κοσμήματα, **>300** αργυρά κοσμήματα και άλλα αντικείμενα, **>266** χάλκινα αντικείμενα, εργαλεία καλλωπισμού, κοσμήματα κ.λπ., **>32** μόλυβδινα αντικείμενα, **>8.500** οψιανοί, **>1.500** λίθινα εργαλεία και μερικές χιλιάδες λίθινες χάνδρες. Από επίπλευση προέκυψαν **>8.000** Μικρά Ευρήματα.

Η ομάδα μελετητών του Πετρά αποτελείται από **50** διακεκριμένους επιστήμονες από **4** γενιές, και είναι διεθνής και διεπιστημονική:

Οι καθηγητές Philip Betancourt και Miriam Clinton μελετούν την αρχιτεκτονική της μινωικής νεκρόπολης. Ο καθηγητής David Rupp έχει μελετήσει τα ΥΜ ΙΙΙ τελετουργικά κτίρια πάνω από τη νεκρόπολη και η Νεκταρία Μαυρουδή έχει μελετήσει, για το μεταπτυχιακό της δίπλωμα στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, την αρχιτεκτονική του Κτιρίου ΙΙ.

Ο καθηγητής James Muhly, η Δρ Susan Ferrence και η καθηγήτρια Alessandra Giunilia–Mair μελετούν τα μετάλλινα της νεκρόπολης. Η γράφουσα μελετά την κεραμική όλης της ανασκαφής, οικισμού και νεκρόπολης, ενώ ο καθηγητής Donald Haggis έχει μελετήσει την κεραμική του Λάκκου. Η καθηγήτρια Maria Emanuela Alberti έχει μελετήσει τα μαγειρικά

σκεύη του οικισμού, η Δρ Μαρία Ρελάκη μελετά μαζί με τη γράφουσα την κεραμική από τις τομές της ανάδειξης του χώρου και η Δρ Ελένη Νοδάρου πραγματοποιεί πετρογραφικές αναλύσεις στο κεραμικό υλικό του Πετρά συνολικά.

Η Δρ Άννα Σημανδηράκη–Grimshaw μελετά τα ειδώλια και τη μικρογραφική κεραμική οικισμού και νεκρόπολης, ο καθηγητής Brendan Burke και η Joanne Cutler (1962–2018) έχουν μελετήσει τα κεραμικά υφαντικά βαρίδια του οικισμού. Ο Michael Wedde (1958–2022) συνεργάστηκε με τη γράφουσα στις στρωματογραφικές τομές του ανακτόρου.

Οι καθηγήτριες Σέβη Τριανταφύλλου και Εύη Νικήτα είναι επικεφαλής της ομάδας των οστεοαρχαιολόγων και η Σωτηρία Κιορπέ έχει ολοκληρώσει το διδακτορικό της με υλικό της νεκρόπολης του Πετρά.

Ο Δρ Cesare D’Annibale και η καθηγήτρια Heidi Dierckx μελετούν λίθινα εργαλεία από τους οικισμούς και τη νεκρόπολη, η δεύτερη μελετά επίσης τα κοσμήματα από ημιπολύτιμους λίθους. Η καθηγήτρια Olga Krzyszkowska μελετά τους σφραγιδόλιθους και ο Erik Hallager (1945–2024) μελέτησε τις επιγραφές Ιερογλυφικής και Γραμμικής Α. Η καθηγήτρια Ναταλία Πούλου μελετά το Βυζαντινό Νεκροταφείο.

Η καθηγήτρια Εύη Μαργαρίτη και η Carly Henkel είναι οι παλαιοβοτανολόγοι της ανασκαφής, η Δρ Βαλασία Ισαακίδου και η Δρ Δήμητρα Μυλωνά οι παλαιοζωολόγοι, ενώ η Δρ Τατιάνα Θεοδωροπούλου μελετά τους θαλάσσιους οργανισμούς.

Ο καθηγητής Γιάννης Παπαδάτος μελετά τον αρχαιότατο οικισμό της Κεφάλας, με μια ακόμα ομάδα ειδικών. Τα κονιάματα του ανακτόρου και της νεκρόπολης έχουν μελετήσει η Λίζα Χρυσικοπούλου και η Δρ Ariel Pearce–Χαλικιά αντίστοιχα.

Ως συντηρητές της ανασκαφής έχουν εργαστεί με χρονολογική σειρά: η Στεφανία Χλουβεράκη, η Κλειώ Ζερβάκη, ο Αλέκος Νικάκης, ο Θεοχάρης Κατρακάζης, ο Νίκος Καρανικόλας, η Kathy Hall και η Ματίνα Τζαρή. Σχεδιαστές της ανασκαφής είναι ο Douglas Faulmann, η Δρ Lily Bonga και η καθηγήτρια Jerolyn Morrison. Φωτογράφοι είναι ο Χρόνης Παπανικολόπουλος και ο Jeff Vanderpool.

Υπεύθυνες για τα αρχεία των ανασκαφών και τα γραφιστικά των δημοσιεύσεων είναι οι αρχαιολόγοι Γαρυφαλιά Κωστοπούλου, Μίνα Τσιμόγιαννη και Δρ Κατερίνα Γλάρακη. Ο Κωνσταντίνος Τόγιας έχει φτιάξει τον ιστότοπο της ανασκαφής.

Τέλος, η Ματίνα Παπαδάκη είναι υπεύθυνη για την επίπλευση (νεροκόσκινο) 8–8,5 χιλιάδων μεγάλων σακουλών χρώματος κάθε χρόνο και την επεξεργασία των φυτικών καταλοίπων και των άλλων μικρών ευρημάτων που προκύπτουν.

α

β

53α-β

Τριμερής διαμόρφωση της νότιας πρόσοψης του παλαιοανακτορικού Χώρου Τελετουργιών 1, πριν και μετά τη στερέωση.

* Οι φωτογραφίες του άρθρου προέρχονται από το Αρχείο Ανασκαφών Πετρά, εκτός αν δηλώνεται κάτι διαφορετικό στη λεζάντα.

Βιβλιογραφία

- Belli P., «On Measuring Tholoi in the Aegean Bronze Age», στο K. Polinger / R. Laffineur (επιμ.), *Metron: Measuring the Aegean Bronze Age* (Aegaeum, 24), Liège 2003, σ. 403–408.
- Bosanquet R.C., «Excavations at Petras», *Annual of the British School of Athens* VIII (1901–1902), σ. 282–285.
- Davaras C. / Betancourt P.P., *The Hagia Photia Cemetery I: The Tomb Groups and Architecture* (Prehistory Monographs, 14), Philadelphia 2004.
- Davaras C. / Betancourt P.P., *The Hagia Photia Cemetery II: The Pottery* (Prehistory Monographs, 34), Philadelphia 2012.
- Haggis D.C., «Stylistic Diversity and Diachronic Feasting at Protopalatial Petras: A Preliminary Analysis of the Lakkos Deposit», *American Journal of Archaeology* 111 (2007), σ. 715–775.
- Papadatos Y., «The Beginning of Metallurgy in Crete: New Evidence from the FN–EM I Settlement at Kephala, Petras, Siteia», στο P.M. Day / R.C.P. Doonan (επιμ.), *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean* (Sheffield Studies in Archaeology, 7), Oxford 2007, σ. 154–167.
- Rupp D.W., «Political Power Posturing at Petras, Siteia? A New MM IA/B Conoid Stamp Seal from Sector III», στο *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Α5, Ηράκλειο 2006, σ. 263–277.
- Rupp D.W. / Tsiropoulou M., «Reinventing persistent memory landscapes: The Late Minoan III Interventions in the Pre- and Proto-palatial Cemetery at Petras–Kephala», στο S. Manning (επιμ.), *Critical Approaches to Cypriot and Wider Mediterranean Archaeology*, Sheffield 2022, σ. 177–196.
- Tsiropoulou M., «Before, During, After: The Architectural Phases of the Palatial Building at Petras, Siteia», στο P.P. Betancourt / V. Karageorghis / R. Laffineur / W.–D. Niemeier (επιμ.), *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as he Enters his 65th Year* (Aegaeum, 20), Liège 1999, σ. 847–856.
- Tsiropoulou M., «Aghia Photia–Kouphota: a Centre for Metallurgy in the Early Minoan period», στο P.M. Day / R.C.P. Doonan (επιμ.), *Metallurgy in the Early Bronze Age Aegean* (Sheffield Studies in Aegean Archaeology, 7), Oxford 2007, σ. 135–145.
- Tsiropoulou M. (επιμ.), *Petras, Siteia: 25 years of excavations and studies. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9–10 October 2010* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 16), Αθήνα 2012.
- Tsiropoulou M., *Petras, Siteia I: A Minoan Palatial Settlement in Eastern Crete. Excavations of Houses I.1 and I.2* (Prehistory Monographs, 53), Philadelphia 2016.
- Tsiropoulou M. (επιμ.), *Petras, Siteia: The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14–15 February 2015* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 21), Αθήνα 2017.
- Tsiropoulou M., «Burial Containers in the Pre- and Proto-palatial cemetery of Petras, Siteia», στο B. Davis / R. Laffineur (επιμ.), ΝΕΩΤΕΡΟΣ. *Studies in Bronze Age Aegean Art and Archaeology in Honor of Professor John G. Younger on the Occasion of his Retirement*, Leuven–Liège 2020, σ. 251–260.
- Tsiropoulou M., *Petras, Siteia II: A Minoan Palatial Settlement in Eastern Crete. Late Bronze Age Pottery from Houses I.1 and I.2* (Prehistory Monographs, 67), Philadelphia 2021.
- Τσιροπούλου Μ., «Συστηματική ανασκαφή της Εφορείας Λασιθίου στο ασύλητο Προ- και Παλαιο-ανακτορικό ελίτ νεκροταφείο του Πετρά Σητείας», στο Β. Αντωνοπούλου / Σ. Πετρουνάκος (επιμ.), *Ίδια η μνήμη γινάμενη παρόν... Το αρχαιολογικό έργο των εφορειών αρχαιοτήτων κατά τη χρονική περίοδο 2011–2019, Επιστημονική συνάντηση, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 25–28 Νοεμβρίου 2019*, Αθήνα 2022, σ. 717–725.
- Tsiropoulou M. / Hallager E., *The Hieroglyphic Archive at Petras, Siteia* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 9), Athens 2010.
- Tsiropoulou M. / Papacostopoulou A., «Villas and Villages in the Hinterland of Petras, Siteia», στο R. Hägg (επιμ.), *The Function of the "Minoan Villa". Proceedings of the Eighth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 6–8 June 1992*, Στοκχόλμη 1997, σ. 203–214.
- Tsiropoulou M. / Vagnetti L., «Workshop attributions for some Late Minoan III East Cretan Iarnakes», στο R. Laffineur / P.P. Betancourt (επιμ.), *TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, 18–21 April 1996* (Aegaeum, 16), Liège 1997, σ. 473–479.
- Τσιροπούλου Μ. / Ζερβάκη Κ., «Ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Πετρά Σητείας, Μινωική Πόλη και Ανάκτορο», στο Α. Μπούνια / Ν. Νικονάνου / Μ. Οικονόμου (επιμ.), *Η Τεχνολογία στην Υψηλότητα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς: Διαχείριση, Εκπαίδευση, Επικοινωνία*, Αθήνα, 2008, σ. 567–577.
- Wilson Myers J. / Myers E.E. / Cadogan G., *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, University of California Press, 1992.